

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1995

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

026000180910

**Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ**

**ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΟΡΤΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΙΕΡΑΡΧΩΝ
30 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1995**

ΚΩΣΤΑΣ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 1995

© ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
UNIVERSITY OF IOANNINA
GR.- IOANNINA 451 10

ISBN 960-233-026-0

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

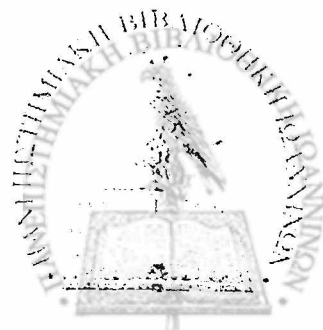
Στὸ ἀνά χειῖρας τεύχος δημοσιεύεται τὸ κείμενο τοῦ Πανεγυρικοῦ λόγου, ποὺ ἐκφωνήθηκε στὴν αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στὶς 30 Ἰανουαρίου 1995, ἐορτῇ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν.

Στὶς σελίδες ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ κείμενο δίδεται στὴ μορφή ποὺ παρουσιάστηκε μὲ τὴν προσθήκη ὀρισμένων γενικῶν πρωτίστως σημειώσεων, ποὺ ἀναφέρονται σὲ βασικά ἔργα καὶ πρόσφατες ἐκδόσεις, ὅπου ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει καὶ ὅλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

Προλογίζοντας τὸν ὁμιλητὴ ὁ Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου, Καθηγητὴς τῆς Ἱατρικῆς κ. Δημήτριος Γλᾶρος, ἀναφέρθηκε σύντομα στὴ μεγάλη σημασία τῆς Ἑορτῆς τῶν Γραμμάτων καὶ στὸν ρόλο ποὺ μποροῦν νὰ διαδραματίσουν τὰ ἐλληνικὰ γράμματα καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἐπιστῆμη στὸν σύγχρονο κόσμο.

Ἰωάννινα 6 Αὐγούστου 1995

K. N. K.

Εἰσαγωγή

ΤΟ ΑΡΧΑΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΠΝΕΥΜΑ πέρασε ἀπὸ διάφορα στάδια καὶ ἀπὸ μιὰ μακρὰ καὶ ἐπίπονη διαδικασία μέχρι τὴν ὀρίμανσή του τὸν 5ο καὶ 4ο αἰῶνα π.Χ. Τότε ὅλοι οἱ παράγοντες οἱ ὅποιοι συναποτελοῦν τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο μιᾶς ὁμοιογενοῦς ὁμάδας, ἡ γλῶσσα, ἡ θρησκεία, ἡ σκέψη καὶ ἡ πνευματικὴ ἐπίδοση, ἡ τέχνη, ἀλλὰ καὶ ἡ πολιτειακὴ ὁργάνωσις, τὸ κοινὸ αἶσθημα, ἡ αὐτοπεποίθησις καὶ ἡ ὑπερηφάνεια ἔναντι τῶν ἄλλων λαῶν, οἱ ἠθικὲς καὶ κοινωνικὲς ἀξίες ἔφτασαν σ' ἓνα ὑψηλότατο ἐπίπεδο στὰ ὅρια τῆς ὁργανωμένης ἐλληνικῆς πόλεως. Οἱ ἄνθρωποι ἔνοιωθαν ἐλεύθεροι νὰ διαλογισθοῦν καὶ νὰ ἐκφραστοῦν, νὰ γράψουν καὶ νὰ διδάξουν, νὰ ἀναμιχθοῦν στὰ κοινὰ καὶ νὰ βελτιώσουν τὸ πολιτειακὸ σύστημα, νὰ ἐμπορευθοῦν καὶ νὰ ταξιδέψουν.

Ἐὰν ὁ ἐπικὸς κύκλος συντρέφει πνευματικὰ τὸν ἄνθρωπο καθ' ὅλη τὴν ἀρχαίῃ περίοδον, τὰ πνευματικὰ δημιουργήματα τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰῶνα καθοδήγησαν τὸν πολιτισμένον ἄνθρωπον μέχρι τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου.¹

1. Γιά μιὰ πολὺ καλὴ γενικὴ θεώρησιν τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος βλ. R. Pfeiffer, *History of Classical Scholarship, From the Beginnings to the End of the Hellenistic Age*, Oxford, 1968, (ἐλλ. μτφρ. τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Ἀθήνα, 1972). Βλ. τώρα τὸ σημαντικὸ ἔργον τῶν P.E. Easterling

Αὐτὸ τὸ ἐλληνικὸ θαῦμα τῶν 'κλασικῶν χρόνων' δοκιμάστηκε σ' ἓνα ἀγῶνα ὑπερυγῆς μεταξύ τῶν δύο ἰσχυρῶν ἐλληνικῶν πόλεων, τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Σπάρτης, καὶ ὁδήγησε σ' ἓνα πολυετὴ πόλεμο ἀναμέτρησης δύο διαφορετικῶν πολιτικῶν συστημάτων. Ἡ ἐξάντληση τῆς νότιας Ἑλλάδας ὠφέλησε τοὺς σφριγηλοὺς βόρειους Ἕλληνες, τοὺς Μακεδόνες, ποὺ καρπώθηκαν γρήγορα τὰ ἐπιτεύγματα τῶν ἄλλων Ἑλλήνων καὶ κάτω ἀπὸ μία νέα πολιτικὴ ὁργάνωση, ποὺ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια τῆς πόλης, ἔνωσαν ὁλόκληρο τὸν ἐλληνικὸ κόσμο. Ὁ Ἀλέξανδρος ἐπωμίστηκε τὴ μεγάλη ἱστορικὴ ἀποστολὴ νὰ διαδώσει αὐτὰ τὰ πολιτισμικὰ ἀγαθὰ χρησιμοποιώντας κάθε μέσο στὴν Ἀνατολή. Οἱ Ἀλεξάνδρειες ποὺ ἱδρύσεν παντοῦ ὁ Μακεδόνας βασιλιάς καὶ οἱ ἄλλες πόλεις τῶν διαδόχων τοῦ ἀπέβησαν φωτεινὲς ἐστίες τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος. Ἐρχονταν νὰ ὁλοκληρώσουν καὶ νὰ καθολικοποιήσουν τὴν ἐλληνικὴ παρουσία ποὺ γιὰ αἰῶνες προϋπῆρχε στὶς ἀποικίες, τίς ὁποῖες εἶχαν ἱδρύσει οἱ ἐλληνικὲς πόλεις σ' ὁλόκληρο τὸν Μεσογειακὸ χῶρο καὶ στὴ Μαύρῃ θάλασσα. Ἐτσι τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα, ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα, σὲ μία καθολικὰ ἀποδεκτὴ μορφή της, τὴν ἐλληνιστικὴ 'κοινή',² καὶ ἡ ἐλληνικὴ θρησκεία ἔγιναν κοινὸ κτῆμα τῶν λαῶν τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ

& B.M.W. Knox, *The Cambridge History of Classical Literature*, 1, *Greek Literature*, Cambridge, 1985 (ἐλλ. μτφρ. Ἀθήνα, 1990).

2. Γιὰ τὴν 'κοινή' διάλεκτο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων βλ. γενικὰ R. Browning, *Medieval and Modern Greek*, 2nd ed., Cambridge, 1983, κεφ. 2 (βλ. τώρα καὶ ἐλλ. μτφρ., *Ἡ ἐλληνικὴ γλῶσσα Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα*, 6' ἔκδ. Ἀθήνα, 1991, σσ. 33-64).

προπάντων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου καὶ τῆς βόρειας Ἀφρικῆς. Ὁ ἐλληνικὸς πολιτισμὸς ἔγινε οἰκουμενικός.

Ὁ ἐλληνιστικὸς κόσμος

Οἱ πρωτεύουσες τῶν ἐλληνιστικῶν βασιλείων καὶ τὰ ἄλλα μεγάλα ἀστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ἡ Ἀλεξάνδρεια, ἡ Γάζα, ἡ Καισάρεια τῆς Παλαιστίνης, ἡ Ἀντιόχεια, ἡ Πέργαμος γίνονται κέντρα ἐλληνικῆς παιδείας ἀντάξια τῶν ἀρχαίων μητροπολιτικῶν κέντρων. Ἡ ἐξωστρέφεια τοῦ ἐλληνικοῦ πανθέου, ἡ ὥριμη μορφή τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας καὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ρητορικῆς, ἡ ὑψηλὴ διανόηση τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, τὸ ἐρευνητικὸ καὶ ἀνήσυχο τοῦ ἐλληνικοῦ πνεύματος κατέκτησαν τὴν Ἀνατολή. Ἐκεῖ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα ἦλθε σ' ἓνα γόνιμο συγκερασμὸ μὲ τοὺς πολιτισμοὺς τῆς Μέσης Ἀνατολῆς καὶ προχώρησε σὲ νέες ἀναζητήσεις, μελέτησε τὰ οὐράνια σώματα, διερεύνησε καὶ προσμέτρησε τὸν φυσικὸ κόσμο, εἰσήγαγε νέα λογοτεχνικὰ εἶδη καὶ φιλοσοφικὰ ρεύματα, κωδικοποίησε τὴν ἀρχαία πνευματικὴ παραγωγὴ προάγοντας τὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη καὶ συνέταξε ἐγχειρίδια σὲ κάθε τομέα τοῦ ἐπιστητοῦ. Καθόρισε δηλαδὴ τὰ στάδια καὶ τοὺς στόχους τῆς ἐκπαίδευσης. Στὸ Μουσεῖο, τὸ ὁποῖο ἰδρύθηκε ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Β' τὸν Φιλάδελο γύρω στὸ 280 π.Χ., πού φαίνεται ὅτι συστέγαζε καὶ τὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἀλεξανδρείας, συγκεντρώθηκαν καὶ μελετήθηκαν ὅλα τὰ κείμενα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἔτσι τὸ Μουσεῖο διαδραμάτισε

οὐσιαστικό ρόλο στὴ διάσωσι τῶν κλασικῶν κειμένων.³

Ἡ Ρώμη

Ἐνῶ ἡ Ἀνατολή ἐμυεῖτο στὸ ἀρχαῖο ἐλληνικὸ πνεῦμα καὶ κατέθετε καὶ τὴ δική της συμβολὴ στὸ γῶρο τῆς θρησκείας καὶ τῆς πολιτειακῆς ὀργάνωσης ἡ Λατινικὴ Δύση μέσα ἀπὸ μιὰ μακρόχρονη ἐμπειρία, ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ πόλη, ἔφτανε στὸ δικό της ἐπίτευγμα, τὴν ἐνοποίηση τοῦ δυτικοῦ μεσογειακοῦ κόσμου κάτω ἀπὸ τὸ στιβαρὸ χέρι τῆς Ρώμης. Ἡ ρωμαϊκὴ λεγεῶνα ἀναμετρήθηκε καὶ νίκησε τελικὰ τὴν παρηκμασμένη μακεδονικὴ φάλαγγα καὶ ἡ ἀγροίκος χεὶρ τοῦ ρωμαίου στρατιώτη τὴν ἐκλεπτυσμένη λόγια χεὶρα τῆς ἐλληνιστικῆς Ἀνατολῆς. Μία νέα ἱστορικὴ πραγματικότητα, ἡ Ρωμαϊκὴ Αὐτοκρατορία, προέκυπτε σιγὰ σιγὰ στὴν τότε γνωστὴ οἰκουμένη. Αὐτὴ ἡ ρωμαϊκὴ οἰκουμένη ἔγινε ἡ ἀσφαλὴς ἐπικράτεια ὅλων τῶν ἐλευθέρων ρωμαίων πολιτῶν, ἔζησε κάτω ἀπὸ ἓνα αὐστηρὸ κοινὸ σύστημα νομοθεσίας καὶ μιὰ ἰσχυρὴ κεντρικὴ ἐξουσία καὶ γρήγορα παραδόθηκε στὰ σαγηνευτικὰ πνευματικὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἐλληνικῆς Ἀνατολῆς. Ἦταν ἡ πρώτη ἐνοποίηση ὁλόκληρου τοῦ μεσογειακοῦ κόσμου κάτω

3. Γιά τὸ Μουσεῖο τῆς Ἀλεξανδρείας βλ. P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford, 1972, κεφ. 6. Γιά τὴν πνευματικὴ παρὰγωγή στὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ βλ. L.D. Reynolds & N.G. Wilson, *Scribes and Scholars, A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 2nd ed., Oxford, 1975, σσ. 5-18 (βλ. καὶ τὴν ἐλλ. μεταφρ. μὲ προσθήκες ἀπὸ τὸν Ν.Μ. Παναγιωτάκη, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, 6' ἔκδοσις, Ἀθήνα, 1989, σσ. 21-34, στὸ ἔξῃς Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*).

ἀπὸ ἑνα κοινὸ πολιτειακὸ καὶ πολιτισμικὸ σύστημα.

Στὸν χώρο τῆς ἐκπαίδευσης ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου παρατηρεῖται στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ μιὰ σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τῆς 'κοινῆς' διαλέκτου καὶ ἐπαναφορὰ καὶ μίμηση ἀπὸ τοὺς γραμματικούς καὶ τοὺς μορφωμένους τῆς ἀττικῆς διαλέκτου. Τὸ γεγονός αὐτὸ θὰ ἐπιδράσει ἀποφασιστικὰ στὴν ἐκπαίδευση σ' ὅλο τὸν ἑλληνικὸ μεσαῖωνα καὶ θὰ ἀποτελέσει τὴν αἰτία τῆς δημιουργίας τῆς διγλωσσίας στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα, φαινόμενο ποὺ διατηρήθηκε ὡς τὸν αἰῶνα μας.⁴

Ὁ χριστιανισμὸς

Ὡστόσο, στὴ γόνιμη ἀκόμη σὲ ἰδέες Ἀνατολὴ οἱ ἐξαθλιωμένες μάζες ἦταν ἕτοιμες νὰ δεχθοῦν τὸν θεῖο λόγο καὶ τὰ μηνύματα γιὰ κοινωνικὴ δικαιοσύνη τοῦ ταπεινοῦ Ἰησοῦ ἀπὸ τῆ Ναζαρέτ. Ἡ σταύρωσή Του ἀπὸ τὸ ἐπίσημο ρωμαϊκὸ κράτος, τὸ ὁποῖο ὑπέκυψε στὶς πιέσεις τῶν Ἰουδαίων ἀρχιερέων καὶ ἡ παρουσία τοῦ ἑλληνιστῆ Παύλου συντέλεσαν στὴ γρήγορη διάδοσι σ' ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτεια μιᾶς νέας ὑπερεθνικῆς θρησκείας, ποὺ μποροῦσε νὰ ἀγκαλιάσει μὲ ἀγάπη τὸν Ἰουδαῖο καὶ τὸν Ἕλληνα καὶ νὰ διακηρύξει τὴν ἰσότητά τῶν δύο φύλων κάτω ἀπὸ τὴ φιλευσπλαχνία τοῦ κοινοῦ θεοῦ.

Ἡ πρόκλησις ἀπέναντι στὶς παραδεδομένες ἀξίες καὶ τὴν

4. Γιὰ τὸ θέμα τοῦ ἀττικισμοῦ καὶ τῶν ἐπαχόλουθων τοῦ βλ. Browning, *Ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα Μεσαιωνικὴ καὶ Νέα*, ὁ.π., σσ. 64-75. Βλ. καὶ Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σσ. 62-65.

ἀρχαία θρησκεία ἦσαν ἔντονη. Μπροστὰ στήν ἑλληνική, ἐλληνική, σύλληψη τῶν πραγμάτων καὶ τοῦ θεῖου ἢ νέας θρησκείας κήρυττε τὸ ὑπερφυσικὸ καὶ τὸ μάταιο τοῦ κόσμου τούτου μπροστὰ στὴ μεταθανάτια καταξίωση. Ἦσαν μία θρησκεία ποὺ εὐκόλως δημιουργοῦσε φανατικούς ὁπαδούς, ἔτοιμους νὰ θυσιαστοῦν γιὰ τὴν πίστι τους καὶ ἐνίσχυε τὴν ἀλληλοβοήθεια τῶν φτωχῶν καὶ τῶν καταφρονεμένων. Τὸ ρωμαϊκὸ κράτος προσπάθησε νὰ χρησιμοποιήσει τοὺς χριστιανούς ὡς ἀποδιοπομπαίους τράγους στὶς ἀποτυχίες του καὶ προέβη κατ' ἐπανάληψιν σὲ διωγμούς ἐναντίον τῶν ὁπαδῶν τῆς νέας θρησκείας. Οἱ διωγμοὶ ἀπέφεραν τὰ ἀντίθετα ἀποτελέσματα, ἀφοῦ δημιούργησαν ὅσους καὶ μάρτυρες καὶ πρότυπα στὸς πιστοὺς τοῦ ταπεινοῦ Ἰησοῦ. Τὸ ὁμαδικὸ πνεῦμα τῆς νέας θρησκείας κατέκτησε τὶς ρωμαϊκὲς λεγεῶνες καὶ οἱ ταλαιπωρημένοι στρατιῶτες φαίνεται ὅτι ἀσπάστηκαν σὲ μεγάλους ἀριθμούς τὸν χριστιανισμό. Ἐπίσης σταδιακὰ ἄρχισαν νὰ ἐντάσσονται στὴ νέα θρησκεία καὶ μέλη τῆς ἀρχαίας τάξης, ὑψηλοὶ ἀξιωματοῦχοι καὶ οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων.

Ἡ συμφιλίωση τοῦ χριστιανισμοῦ μετὰ τὸν ἐλληνισμό

Ἡ ἀξιοποίηση τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τὸν μέγαλο Κωνσταντῖνο, ἡ σύγκλησις τῆς πρώτης Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἡ μεταστροφή του στὸν χριστιανισμό στὸ τέλος τῆς ζωῆς του, ἀποτέλεσαν ἀποφασιστικούς παράγοντες γιὰ τὴν ἐπικράτησι τῆς νέας θρησκείας. Μάταια ὁ λόγιος Ἰουλιανὸς ἐπιχείρησε νὰ ἀναστείλῃ τὴν ὀριστικὴ ἐπιβολή της. Ὁ λαὸς τῆς Ἀντιό-

χειας ἐκώφευσε στίς προτροπές του καὶ ἔσπευδε καθημερινὰ στὴν ἐκκλησία νὰ ἀκούσει τοὺς ἀπλοὺς καὶ αὐτοσχέδονους λόγους ἑνὸς νέου καὶ ἐπιδέξνου χειριστῆ τοῦ ἐλληνογενοῦ λόγου, τοῦ Ἰωάννη Χρυσόστομου. Ὁ Χρυσόστομος, σὲ μίᾳ σειρά λαμπρῶν ὁμιλιῶν του κατάρξε νὰ ἀποσπᾷ ἀπὸ τὸν ἱππόδρομο τὰ πλήθη τῆς Ἀντιόχειας καὶ νὰ τὰ μεταφέρει στὴν ἐκκλησία γὰρ νὰ ἀκούσονται καὶ νὰ κατανήσουν τὸ κήρυγμα τοῦ Ναζωραίου.⁵ Ἐτσι ὁ χριστιανισμὸς ἐνεδύθη τὸ ἐπίσημο ἐλληνογενὲς ἔνδυμα γὰρ τὴν ἐργητεία τοῦ εὐαγγελίου καὶ τὴ διατύπωση τῶν θεολογικῶν δογμάτων. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ποὺ εἶχε μορφωθεῖ στὴν Ἀθήνα, ἔψευγε τοὺς χριστιανικοὺς ἐκείνους ποὺ ἀπέρριπταν ἐντελῶς τὰ εἰδωλολατρικὰ ἔργα.⁶ Ἀγιο ἀργότερα ὁ Μέγας Βασίλειος ἀπὸ τὴν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας, ποὺ σπούδασε ἐπίσης στὴν Ἀθήνα, θὰ προθεῖ σὲ μίᾳ θεμελιώοντι ὁμιλίᾳ (ἀριθ. 22) πρὸς τοὺς χριστιανικοὺς νέους “ὅπως ἂν ἐξ ἐλληνογενῶν ὠρελῶντο λό-

5. Τὴς ὁμιλίας τοῦ Χρυσόστομου *ad populum Antiochenum habitae*, γνωστότερες ὡς Ἀντιόχειες. Βλ. στὴν PG 49, σπλ. 15-222. Γὰρ τὴ ὁμιλία τοῦ Ἰουλιανῶ Βλ. Polymnia Athanasiadi-Fowden, *Julian and Hellenism. An Intellectual Biography*, Oxford, 1981. Πρὸς τὴν ἴδια κατεύθυνση ἐργάσθηται καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Χρυσόστομο καὶ τοὺς ἀλλοὺς πατέρες τοῦ 4ου αἰῶνα ὁ μεγάλος χριστιανὸς λόγιος καὶ φιλόσοφος Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ ὁ Ὀριγένης.

6. PG 36, σπλ. 508B. «Ὅμοιαι δὲ πᾶσι ἀναμωλῶνται τῶν νόμων ἐχόντων παίδεσθαι τῶν πατρὶ ἡμεῶν ἡγάκῳ εἶναι τὸ πρῶτον ὅτι αὐτοὶ μόνον τὴν εὐσεβεστέραν καὶ ἡμετέραν, ἣ πᾶσι τὸ ἐν λόγῳ κοινὴν καὶ κοινότητα ἀγαθῶν, μόνον ἔχεται τῆς σωτηρίας καὶ τῶν καλῶν τῶν κοινῶν ἀλλὰ καὶ τῆς ἑσθίας, ἣν οἱ κοινῶν χριστιανῶν διακρίνομεν ὡς ἐπὶ κοινῶν καὶ κοινῶν καὶ θεῶν πόρρω ἡλίσσονται, κακῶς εὐλόγους». Βλ. καὶ Γ. Γ. Θεοφιλίδου, *Οἱ ἄγιοι Ἰεράρχη καὶ ἡ κληρονομία πατρὸς (Πατριστείας Ἀγίας, 30-1-1966)*, Ἰωάννινα 1967, σ. 8.

γων' καὶ θὰ δώσει τὸ στίγμα τοῦ λογίου ἀνθρώπου τοῦ με-
σαίωνα, ὁ ὁποῖος μελετᾷ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ γραμματεία
ἐπιλεκτικὰ καὶ ὅπως τῇ μέλισσα ἀποσπᾷ τῇ γύρη ἀπὸ τὰ
λουλούδια τῆς πνευματικῆς παραγωγῆς τῶν παγανιστῶν
Ἑλλήνων. Ἡ θέσις αὕτη τοῦ Μεγάλου Βασιλείου προσέφερε
τὴν ἐλληνικὴ σοφία στὸ χριστιανικὸ ρωμαϊκὸ κράτος καὶ λει-
τούργησε καθοριστικὰ στὴν ἐπιλογή τῆς διδακτέας ὕλης στὰ
σχολεῖα τῶν μέσων χρόνων. "Ο,τι δὲν ἀντετίθετο στὴ χρι-
στιανικὴ θρησκεία μπορούσε νὰ προσφερθεῖ στὸν χριστιανό-
παιδα.⁷

Ἡ ἐκπαίδευση

Ὁ χριστιανισμός, ὁ ὁποῖος τὸ 392 ἀναγνωρίστηκε ὡς ἡ
ἐπίσημη κρατικὴ θρησκεία, εἶχε ἔτσι συμφιλιωθεῖ μὲ τὸ ἐλλη-
νικὸ πνεῦμα. Ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἡσίοδος, ὁ Πίνδαρος, οἱ μεγάλοι
τραγικοὶ ποιητές, ὁ Ἀριστοφάνης, ὁ Εὐκλείδης, ὁ Διόφαντος,
ὁ Ἄρατος, ὁ Ἀριστόξενος θὰ διδάσκονται στὰ σχολεῖα καὶ θὰ
ἀποτελέσουν τὸν πνευματικὸ ἐξοπλισμὸ τοῦ μορφωμένου

7. Ἡ ὁμιλία αὕτη τοῦ Μ. Βασιλείου σώθηκε σὲ πολλὰ χειρόγραφα καὶ σχολιά-
στηκε καὶ σὲ εἰδικὲς μονογραφίες νεότερων μελετητῶν. Χρησιμοποιήσαμε τὴν πρό-
σφατη ἔκδοσιν ἀπὸ τὸν N.G. Wilson, *Saint Basil on Greek Literature*, London
(Duckworth), 1975, ὅπου γίνεται λεπτολόγος σχολιασμὸς τοῦ κειμένου καὶ ἀνα-
φορὰ στὰ σημαντικότερα χειρόγραφα. Γιὰ μιὰ ἀυστηρότερη ἀντιμετώπιση τοῦ κειμέ-
νου αὐτοῦ βλ. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Paris, 1971, σσ. 44-45
(βλ. καὶ τὴν ἐλλ. μτφρ. τῆς Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, Ὁ πρῶτος Βυζαντινὸς
οὐμανισμός, Ἀθήνα (MIET) 1981, σ. 47, στὸ ἐξῆς Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανι-
σμός*). Βλ. καὶ W. Jaeger, *Early Christian and Greek Paideia*, Cambridge, Mass.,
1961.

ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ὑψηλοῦ ἀξιωματοῦχου στὸ Βυζάντιο. Πέραν τῶν σχολικῶν ἐγχειριδίων μία ἄλλη ὁμάδα κειμένων θεωροῦνταν ὡς κείμενα μελέτης τὰ ὅποια ἀναζητοῦσαν καὶ χρησιμοποιοῦσαν οἱ πιὸ διακεκριμένοι λόγιοι. "Ὅσα κείμενα ἔμειναν ἐκτὸς διδασκαλίας, ὅπως ὀρισμένοι λυρικοὶ ποιητὲς ἢ κωμικοὶ ποιητὲς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος, γιὰ παράδειγμα ἡ Σαπφὼ καὶ ὁ Μένανδρος, κινδύνευαν νὰ μὴ μελετοῦνται καὶ νὰ μὴν ἀντιγράφονται καὶ ἔτσι σώθηκαν ὡς τὴν ἀναγέννηση ἀπὸ τύχη ἢ μόνον ἀποσπασματικὰ μέσα ἀπὸ παπυρικά εὐρήματα. Ἐπιπλέον, ἓνας ἱκανὸς ἀριθμὸς ἐγχειριδίων θὰ καθιερωθοῦν σταδιακὰ καὶ θὰ συνοδεύουν τὴ διδασκαλία τῶν διαφορῶν γνωστικῶν ἀντικειμένων. Ἔτσι γιὰ τὴ γραμματικὴ ἢ Τέχνη γραμματικὴ τοῦ Διονυσίου Θρακῆς (2ος αἰ. π.Χ.) καὶ ἀργότερα τὰ Προλεγόμενα καὶ Σχόλια στοὺς Κανόνες τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Γεωργίου Χοιροβοσκῶ (8ος αἰ. μ.Χ.),⁸ γιὰ τὴ ρητορικὴ τὰ Προγυμνάσματα τοῦ Ἀφθονίου καὶ τοῦ Ἑρμογένη καὶ ἡ Τέχνη ρητορικὴ τοῦ τελευταίου ἀποτέλεσαν βασικὰ βοηθήματα σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ μεσαίωνα.⁹

Ὁ αὐτοκράτορας ἀρχικὰ καὶ ἀργότερα καὶ ὁ πατριάρχης θὰ ἀναλάβουν τὸν ἑλεγχὸ τῆς ἀνώτερης ἐκπαίδευσης, θὰ ἰδρῦσουν σχολεῖα καὶ ἀνώτερα ἐκπαιδευτήρια ποὺ θὰ γίνουν τὰ

8. Γιὰ τὸν Διονύσιον Θράκα καὶ τὸν Γεώργιον Χοιροβοσκὸν βλ. H. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*, τόμ. Β', Ἀθήνα, (MIET), 1992, σσ. 376-79, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στὶς ἐκδόσεις (στὸ ἐξῆς Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*).

9. Γιὰ τὸν Ἀφθόνιον καὶ τὸν Ἑρμογένη βλ. γενικὰ Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α', Ἀθήνα, 1987, σσ. 138 κ.έ.

φυτώρια μόρφωσης τῶν ὑψηλῶν ἀξιωματούχων τοῦ κράτους καὶ τῆς ἐκκλησίας. Σ' αὐτὰ τὰ σχολεῖα μεγάλη φροντίδα δινόταν πάντοτε στὴ διδασκαλία τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς μίμησης τῆς ἀττικῆς διαλέκτου.

Σταθμὸ στὴ λειτουργία τῶν ἀνωτέρων ἐκπαιδευτηρίων στὴν πρωτεύουσα ἀποτέλεσε ἡ ἱδρυσι τοῦ 'Πανδιδακτηρίου' τὸν Φεβρουάριον τοῦ 425 ἀπὸ τὸν Θεοδοσίον Β'.¹⁰ Ἀπὸ τότε ἀρχίζει ἡ πνευματικὴ ἄμιλλα τῆς Κωνσταντινουπόλεως μὲ τὰ κέντρα παιδείας τοῦ ἀρχαίου κόσμου, στὴν ἐλληνιστικὴ Ἀνατολή καὶ στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἐξακολουθοῦσε νὰ λειτουργεῖ ἡ Νεοπλατωνικὴ Σχολή.

Μεγάλῃ ὑπῆρξε καὶ ἡ φροντίδα τῶν αὐτοκρατόρων γιὰ τὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς αὐτοκρατορικῆς βιβλιοθήκης μὲ κείμενα τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος, ἰδιαίτερα τοῦ Κωνσταντίνου Β' (337-361), τοῦ Ἰουλιανοῦ (361-363) καὶ προπάντων τοῦ Θεοδοσίου Β' (408-450), ποὺ διακρίθηκε καὶ ὡς καλλιγράφος.¹¹

Ἡ υἱοθέτηση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς δὲν ἐσήμαινε καὶ τὴν ἀποδοχὴ τῆς ἐλληνικῆς σκέψης καὶ φιλοσοφίας. Γιὰ μακρὸ χρονικὸ διάστημα οἱ καθηγητὲς τῆς φιλοσοφίας συνέχιζαν νὰ εἶναι ὁπαδοὶ τῆς ἀρχαίας θρησκείας.

10. Θεοδ. Κώδ. XIV, 9,3 (= Ἰουστ. Κώδ. 11,19,1). Βλ. καὶ Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 62-64. F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Leipzig-Berlin, 1926, σσ. 1-3.

11. Βλ. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 53-62. Κ.Α. Μανάφης, *Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι. Αὐτοκρατορικαὶ καὶ Πατριαρχικαὶ καὶ περὶ τῶν ἐν αὐταῖς χειρογράφων μέχρι τῆς ἀλώσεως (1453)*, Ἐν Ἀθήναις, 1972, σσ. 22-29.

Ἀκόμη καὶ τὸ ὄνομα 'Ἕλλην' ταυτίστηκε μὲ τὴν εἰδωλολατρεία καὶ δὲν χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς ἑλληνοφώνους χριστιανούς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Ἀντ' αὐτοῦ χρησιμοποιήσαν τὸ ὄνομα 'ῥωμαῖος' ποὺ ταίριαζε περισσότερο στὶς ἐπιδιώξεις τῆς οἰκουμενικότητος καὶ τῆς συνέχειας τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.¹² Ὁ ἐκχριστιανισμὸς τοῦ ἑλληνισμοῦ ἢ μᾶλλον ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ χριστιανισμοῦ θὰ εἶναι μία μακρὰ διαδικασία μὲ ἀμοιβαῖες ὑποχωρήσεις. Τὸ προσωρινὸ κλείσιμο τῆς 'Φιλοσοφικῆς Σχολῆς' τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ τὸ 529,¹³ ἡ ἀπώλεια τῆς ἑλληνιστικῆς Ἀνατολῆς ὑπὲρ τῶν Ἀράβων τὸν 7ο αἰῶνα καὶ ἡ ταυτόχρονη παρακμὴ τῶν πόλεων θὰ ὁδηγήσουν στὴ διακοπὴ τῆς μακρᾶς παράδοσης καὶ θὰ ἐπιφέρουν ὀριστικὰ τὸ τέλος τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Τὸ νέο ἀμάλγαμα ποὺ δημιουργήθηκε θὰ ἀκμάσει γιὰ πολλοὺς αἰῶνες στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐδρεύει ὁ 'ἐλέφ θεοῦ' χριστιανὸς αὐτοκράτορας καὶ λειτουργεῖ στὴν Ἀγία Σοφία ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης. Τὸ ὀριστικὸ κλείσιμο

12. Γιὰ τὴ γρήγρη τῶν ὀνομάτων Ἕλλην καὶ ῥωμαῖος βλ. Δ.Α. Ζακ.Θηροῦ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία (324-1071)*, 6' ἐκδ., Ἐν Ἀθήναις, 1977, σσ. 13-16.

13. Βλ. *Μετὰλας* (ἐκδ. L. Dindorf, CSHB), XVIII, σσ. 449-51. Ἀγαθίας (ἐκδ. R. Keydel, CFHB), § 23, σ. 70 κ. ἐ. Ἰουστινιάνειος Κώδ. I, 5, 18, § 4 καὶ I, 11, 10, 2; Πρὸς βλ. καὶ τὴν ἐκτενὴ ἀναφορὰ πρὸς τὸ θέμα ἀπὸ τὸν Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 66-68. Ἀμφισβήτησις τοῦ ὀριστικοῦ κλεισίματος τῆς Νεοπλατωνικῆς Σχολῆς, καθὼς καὶ γιὰ τὴν τύχη τῶν καθηγητῶν τῆς βλ. πρὸς Ε. Χρυσοῦ, *Πανεπιστημιακὴ ζωὴ στὰ περιφερειακὰ ἀνώτατα ἐκπαιδευτικὰ ἰδρύματα τὸν ἕκτο αἰῶνα*, (Λόγος Πανηγυρικὸς, 30-1-1985), Ἰωάννινα, 1986, σσ. 11-16. Βλ. ἐπίσης N.G. Wilson, *Scholars of Byzantium*, London, 1983, σσ. 37-38 (πρὸ ἐξῆς Wilson, *Scholars of Byzantium*).

τῶν σχολῶν τῆς Ἀντιόχειας καὶ ἡ παρὰ αὐτῆς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τῶν Ἀθηναίων θὰ μετατρέψει τὴν πρωτεύουσα στή μοναδική, κέντρο τῆς συνέχειας τῆς ἐλλογικῆς παιδείας σὲ ἰκνώτερο ἐπίπεδο. Στις βιβλιοθήκες τῆς Κωνσταντινουπόλεως θὰ συγκεντρωθῶν τὰ κείμενα τῆς ἐλλογικῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐκεῖ θὰ συντρέψαι ἡ ἰκνώτερι, ἐκπαιδευσι, κυρίως μὲ τὴν ἐργασία τοῦ βυζαντινοῦ πνευματικοῦ.

Τὰ βιβλία γραφῆς

Ἡ διατήρησις τῶν κειμένων τῆς ἀρχαιότητος εἶναι συνιστά μετὰ τὰ βιβλία γραφῆς καὶ ἀνάμει, μετὰ τὴν ἴδια τὴν γραφῆ. Στὴν ἀρχαιότητα βασικὸ βιβλὸν γραφῆς ἦεν ὁ πάπυρος ποὺ κατασκευάζετο ἀπὸ τὸ ἡμῶν αἰμα ποτὶ τὸ ὑπὸν ποτὶ ποτὶ ἀφθονο στὴν κοιλία τοῦ Νεῖλου. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶναι ἀσχετο μὲ τὴν οἰκονομία ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο Β' τοῦ Μουσείου καὶ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἐσωτερικὲς ἰκνώδεις δωρίδες τοῦ στελέχους τοῦ παπύρου τοποθετοῦνται ὀριζοντίως καὶ καθέτως καὶ ἀπὸ συμπλέσσονται ἐκκλίνονται ἀπὸ ἄλλα μὲ τὴν ἑσθία μιᾶς κοιλιατικῆς ὀσφίος ποὺ ἔβγαλε ἀπὸ τὴς γλωφῆς ἴνες τοῦ ποτὸ καὶ μετὰ ἀπὸ ἀποξήρανσι, καὶ ἄλλα ἐπεξεργασία γίνονται λείες καὶ οἰκονομοῦσιν ὀνδα. Τὰ ὀνδα συκολλοῦνται μετὰ τὸς καὶ σχηματίζονται ἓνα τυλιγμένον πάπυρο, τὸν κύλινδρο. Ἡ μία πλευρὰ τοῦ παπύρου αὐτὴ μὲ τὴς ὀριζόντιες ἴνες - ὑποδεχόταν τὴν γραφῆ. Ὁ πάπυρος παρουσίαζε πρακτικὰ μειονεκτήματα στὴν ἀνάγκωσι τοῦ κειμένου, ἀπὸν ἔπρεπε νὰ ξετυλίγεται καὶ μὲ τὰ δύο χέρια γὰ

νά διαβαστεῖ καὶ φθειρόταν εὐκόλα. Ἀκόμη δὲν μπορούσε νὰ συμπεριλάβει ἓνα μεγάλο ἔργο, ἀφοῦ ὁ πρὸ μεγάλος πάπυρος ποὺ μᾶς σώθηκε δὲν ξεπερνᾷ τὰ 6½ μέτρα.¹⁴ Ἔτσι, ὅταν οἱ Πτολεμαῖοι, ποὺ μονοπωλοῦσαν τὸ ἐμπόριο χαρτιοῦ, ἀπαγόρευσαν γιὰ κάποιον διάστημα τὴν ἐξαγωγή του, στὸ βασίλειο τῆς Περγᾶμου χρησιμοποιοῦντο ὡς ἐναλλακτικὴ λύση γραφικῆς ὕλης τὸ δέρμα ζώου, ἡ περγαμηνή.¹⁵ Τὸ νέο ὕλικό ἦταν

14. Γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ χρήση τοῦ παπύρου βλ. E. Mioni, *Introduzione alla Paleografia Greca*, Padova, 1973 (ἔλλ. μτφρ. μὲ προσθήκες ἀπὸ τὸν Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Εἰσγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιόγραφία*, Ἀθήνα (MIET), 6^η ἐκδ. 1979, σσ. 28-32, στὸ ἔξχ. Mioni, *Εἰσγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιόγραφία*). Βλ. ἐπίσης Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ βιβλιοθήκη*, σσ. 16-19. Γιὰ τὰ ὕλικά γραφῆς γενικὰ βλ. R. Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Paris, 1954, σσ. 6-18. B. A. Van Groningen, *Traité d'histoire et de critique des textes grecs*, Amsterdam, 1963 (ἔλλ. μτφρ. Ὁ. Α. Χαμψόδη, *Περὶ ματερίας περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κριτικῆς τῶν Ἑλληνικῶν κειμένων*, (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν), Ἀθήνα, 1980, σσ. 14-15). Ἐπίσης G. Jäger, *Einführung in die Klassische Philologie*, München, 1980 (ἔλλ. μτφρ. Δαν. Ι. Ἰωάννης-Μύτι, *Παλαιοφιλολογία*, Ἀθήνα, 1987, σσ. 33-36). H. Blanck, *Das Buch in der Antike*, München, 1992 (ἔλλ. μτφρ. Δ. Γ. Γεωργιανίδης καὶ M. Pfreimter, *Τὸ βιβλίον στὴν ἀρχαιότητα*, Ἀθήνα, 1994, σσ. 74-83).

15. Σήμερα ἡ πρώτη, αὐτὴ ἱστορία ποῦ τοποθετεῖται στὰ χρόνια τοῦ βασιλῆα Πτολεμαίου τοῦ Ἐπιφανοῦς (ca. 205-ca. 181 π.Χ.) καὶ τοῦ βασιλῆα τῆς Περγᾶμου Εὐμένη Β' (197-159 π.Χ.), ἰσχυρὰ τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Περγᾶμου, θεωρεῖται πλάσμα τῆς φαντασίας. Ἡ ὀνομασία τῆς περγαμηνῆς πιθανὸν νὰ μᾶς ὁδηγεῖ στὸν χώρο τῆς ἐπινόησης ἢ τῆς εὐρείας χρήσης τῆς. Ἡ περγαμηνή, ποῦ παλαιότερα ὀνομαζόταν *διφθέρα*, ἀναφέρεται ἤδη ἀπὸ τὸν Ἡρόδοτο, (V, 58), ἡ εἰσγωγή, ὅμως τοῦ κώδικα τοποθετεῖται ἀνάμεσα στὸν 2ο καὶ 4ο αἰῶνα μ.Χ. Τὸ νέο ὕλικό χρησιμοποιήθηκε ἀρχικὰ σκεδόνι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τοὺς χριστιανικοὺς συγγραφεῖς. Βλ. καὶ Mioni, *Εἰσγωγή στὴν Ἑλληνικὴ Παλαιόγραφία*, σσ. 32, 45-51. Βλ. καὶ Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ βιβλιοθήκη*, σσ. 51-53. H. Blanck, *Τὸ βιβλίον στὴν ἀρχαιότητα*, Ἀθήνα, 1994, ὁ.π., σσ. 83-85.

μία επανάσταση που οδήγησε στη δημιουργία του κώδικα, δηλαδή του βιβλίου όπως το ξέρουμε ως τις μέρες μας. Η περγαμηνή είναι ανθεκτικότερη και μπορεί να γραφτεί και στις δύο όψεις, είναι εύκολη στη χρήση και μπορεί να χωρέσει πολύ εκτενή κείμενα. Η μεταγραφή των κειμένων στους κώδικες πρέπει να συντελέστηκε σταδιακά ήδη στην ύστερη αρχαιότητα, παρόλο που πάπυροι εξακολουθούν να υπάρχουν παράλληλα ως την πτώση της Αιγύπτου, το 641, και αργότερα ως τον 10ο αιώνα. Η υιοθέτηση της περγαμηνής και του κώδικα, που σε μία επιμελημένη βιβλιοθήκη μπορεί να διατηρηθεί για μακρό χρόνο, συντέλεσε στη διάσωση των αρχαίων κειμένων στους δύσκολους χρόνους της αραβικής επίθεσης, της εικονομαχίας και της στρατιωτικοποίησης του Βυζαντίου. Προς τα τέλη του ογδόου αιώνα θα φτάσει στο Βυζάντιο ένα νέο υλικό, το χαρτί, που επινοήθηκε πρώτα στην Κίνα και από εκεί το μονοπώλιό του διέρρευσε στους Άραβες. Αυτό το ανατολικό χαρτί θα μειώσει κατά πολύ το κόστος των βιβλίων, θα γενικευτεί όμως πολύ αργότερα, μετά το 1200, παρόλο που χαρτώα έγγραφα και λιγυστά χειρόγραφα με ελληνικά κείμενα έχουμε ήδη από τις αρχές του 9ου αιώνα.¹⁶

16. Για την εισαγωγή του χαρτιού ως γραφικής ύλης βλ. Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική Παλαιογραφία*, σσ. 37-42. Reynolds-Wilson, *Αντιγραφείς και φιλόλογοι*, σ. 78. Για τα αρχαιότερα ελληνικά χειρόγραφα σε χαρτί βλ. τις πρωτοπόρες μελέτες του J. Irigoin, "Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin", *Scriptorium* 4 (1950), 194-204. Του ίδιου, "Les débuts de l'emploi du papier à Byzance" *BZ* 46 (1953), 314-319. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 63-65.

Ἡ μικρογράμματη ἑλληνικὴ γραφὴ

Μεγαλύτερη ὅμως ἦταν ἡ ἐπανάστασις ποὺ συντελέστηκε στὴ γραφὴ. Γύρω στὸ 800 εἰσάγεται καὶ γενικεύεται ἡ χρῆσις τῆς μικρογράμματης¹⁷ ἑλληνικῆς γραφῆς σὲ ἀντικατάστασι τῆς μεγαλογράμματης¹⁸ ἡ ὁποία ἦταν σὲ χρῆσιν ὡς τότε. Μὲ τὴν υἱοθέτησι τῆς νέας γραφῆς, ποὺ μερικοὶ τὴ θεωροῦν ἰσάξια μὲ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς τυπογραφίας, ἐπιτυγχάνεται μίᾳ ταχύτητι στὴν ἀντιγραφὴ τῶν χειρογράφων, ἐξοικονομεῖται μέγας χρόνος καὶ ἔτσι τὸ κόστος τῶν βιβλίων μειώνεται αἰσθητῶς. Τὸ πρῶτον χρονολογημένον ἑλληνικὸν χειρόγραφο ποὺ ἔχομε στὴ μικρογράμματη γραφὴ εἶναι τοῦ 835 καὶ γράφηκε ἀπὸ τὸν Νικόλαον, μοναχὸν τῆς μονῆς Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολιν.¹⁹ Πρόκειται γιὰ τὸ τετραευαγγέλιον

17. Γιὰ τὴ μικρογράμματη ἑλληνικὴ γραφὴ βλ. γενικὰ Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, σσ. 77-92. E. Follieri, "La minuscola libraria dei secoli IX e X", *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris, 1977, σσ. 139-165. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 102-114. Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σσ. 78-80. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 65-68.

18. Γιὰ τὴ μεγαλογράμματη γραφὴ βλ. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ Παλαιογραφία*, σσ. 63-75. Ὑποδείγματα μεγαλογράμματης γραφῆς σὲ πάπυρον καὶ περγαμηνή βλ. στὸ ἔργον τῶν G. Cavallo and H. Maehler, *Greek Bookhands of the Early Byzantine Period, A.D. 300-800*, University of London, Institute of Classical Studies (Bulletin Supplement, 47), London, 1980. Βλ. ἐπίσης W.H.P. Hatch, *The Principal Uncial Manuscripts of the New Testament*, Chicago 1939. E. Turner, *The Typology of the Early Codex*, Philadelphia, 1977. G. Cavallo, "Funzione e strutture della maiuscola Greca tra i secoli VIII-XI", *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris, 1977, σσ. 95-137.

19. Γιὰ τὸ βιβλιογραφικὸν ἔργαστήριον τῆς μονῆς Στουδίου βλ. τὴ μονογραφίαν τοῦ Ν. Ξ. Ἐλεόπουλου, *Ἡ βιβλιοθήκη καὶ τὸ βιβλιογραφικὸν ἔργαστήριον τῆς Μονῆς τῶν Στουδίου*, Ἀθήνα, 1967.

του Uspenskij (Leninopol. Gr. 219), τὸ ὅποῦ ἄρπαξε ἀπὸ τὸ Σινᾶ ὁ Uspenskij τὸν περασμένο αἰῶνα. Στὴν καλλιγραφία αὐτοῦ τοῦ εὐαγγελίου ἀποδίδονται καὶ ἄλλα δύο χειρόγραφα, τὰ ὅποια σήμερα βρίσκονται στὸ Παρίσι (Coislin 269 καὶ Gr. 494). Αὐτὸς ὁ Κρητικὴς καταγωγῆς μοναχὸς εἶναι ἀπὸ τοὺς ἐλάχιστους γραφεῖς ποὺ ἀργότερα ἀγιοποιήθηκαν, κυρίως λόγῳ τῶν ἀγώνων τοῦ ὑπὲρ τῶν εἰκόνων παρὰ γιὰ τὴν ἐπίδοσή του στὴν καλλιγραφία.²⁰ Ἡ γραφὴ τοῦ Νικολάου εἶναι ὥριμη καὶ οἱ σύγχρονοι μελετητὲς ἔχουν ἐντοπίσει μερικὰ ἀχρονολόγητα χειρόγραφα ἄλλων γραφέων ποὺ φαίνεται νὰ εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ 835.

Ἡ εἰσαγωγή τῆς νέας γραφῆς ποὺ μερικοὶ τῇ συνδέουν μὲ τὴ μονὴ Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου λειτουργοῦσε ἓνα καλὰ ὁργανωμένο βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, πρέπει νὰ ἰδωθεῖ καὶ σὲ σχέση μὲ τὴ μεγαλύτερη ζήτηση γιὰ βιβλία καὶ τὴν κίνησιν τῶν ἰδεῶν. Εἶναι ἡ ἀπαρχὴ μιᾶς ἐποχῆς

20. BHG³, no. 1365, PG 105, σ. 77λ. 863-925. Γιὰ τὸν γραφεὰ αὐτὸ βλ. M. Vogel-V. Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, Leipzig, 1909, σ. 357. E. Gamillscheg-D. Harlfinger-H. Hunger, *Repertorium der griechischen Kopisten 800-1600*, 2. *Handschriften aus Bibliotheken Frankreichs*, Wien, 1989, no. 439e. Τὸ γρ Coislin 269 περιέχει τὶς ἐπιστολὰς τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη καὶ τὸν Νικόλαο ἀποδίδονται τὰ φύλλα 98-286. Πβλ. R. Devreesse, *Bibliothèque Nationale, Catalogue des manuscrits grecs*, II. *Le fonds Coislin*, Paris, 1945, σσ. 248-49. Βλ. ἐπίσης F.-J. Leroy, "Un nouveau manuscrit de Nicolas Stoudite: Le Parisinus Graecus 494", *La Paléographie grecque et byzantine*, Paris, 1977, σσ. 181-190. Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ Παλαιόγραφία*, σ. 84 (πίν. XI). Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σ. 77. R. Barbour, *Greek Literary Hands, A.D. 400-1600*, Oxford, 1981, σ. 4 καὶ πίν. 12-13. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 73, 104, 107, 114.

μέ έντονες πνευματικές ανάζητήσεις πού θα κορυφωθοῦν μετὰ τή νίκη κατὰ τῶν εἰκονομάχων τὸ 843. Σ' αὐτὴ τὴ γραφῇ, ἥ ὁποία υἰοθετοῦσε τοὺς τόνους, τὸν χωρισμὸ τῶν λέξεων καὶ τὴ στίξι, θὰ μεταγραφοῦν τὰ κείμενα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος. Δὲν ὑπάρχουν ἐνδείξεις στὶς πηγές γιὰ μαζικὴ μεταγραφῇ, μεταχαρακτηρισμὸ, τῶν κειμένων ἀπὸ τὸν ἕναν τύπο γραφῆς στὸν ἄλλο καὶ ἡ ἔρευνα τῶν ἐπὶ μέρους κειμένων δὲν ἔχει προχωρήσει ἀκόμη ἀρκετά. Πρόβλημα ἐπίσης ἀποτελεῖ τὸ ἂν ἔγινε ἡ μεταγραφῇ ἐνὸς ἀρχετύπου καὶ ἀπὸ αὐτὸ ἐτοιμάστηκαν ἄλλα ἀντίγραφα στὴ νέα γραφῇ. Γιὰ ὁρισμένα κλασικὰ κείμενα ὑποστηρίχθηκε ὅτι ἔγινε μεταχαρακτηρισμὸς περισσοτέρων τοῦ ἐνὸς χειρογράφων, τὰ ὁποῖα καὶ ἐμφανίζουν μικρὲς διαφορὲς στὸ κείμενό τους. Εἶναι προφανὲς ὅτι πρῶτα ἀντιγράφηκαν στὴ μικρογράμματῃ γραφῇ κείμενα πού χρησιμοποιοῦνταν στὴν ἐκπαίδευσιν. Ἀκόμη εἶναι πιθανὸ ὅτι κείμενα μεταγράφηκαν στὴν νέα γραφῇ καὶ μακριὰ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Πάντως, τὰ κείμενα πού μεταγράφηκαν τὸν 9ο καὶ 10ο αἰῶνα, με' ἐξάρεση τὰ ἀποσπάσματα τῶν παπύρων, ἀποτελοῦν στὶς περισσότερες περιπτώσεις τὰ ἀρχαιότερα καὶ σημαντικότερα χειρόγραφα πού μᾶς διασώζουν τὰ ἀρχαῖα κείμενα. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἀρχίζε μία νέα ἐποχῇ.²¹

Ὁ ἕνατος αἰῶνας

Μετὰ τὴ δίνη τῆς εἰκονομαχίας, ἥ ὁποία συγκλόνισε τὸ

21. Βλ. καὶ Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σσ. 78-80.

Βυζάντιο για πάνω από ένα αιώνα, τὸ εἰκονικὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα ἐπιβλήθηκε τελικὰ καὶ καθοριστικὰ στὴν ἀνεικονικὴ ἀντίληψη τῆς ἀνατολῆς. Τὸ Βυζάντιο ἀνανεωμένο καὶ πνευματικὰ ἰσχυρὸ ἐπρόκειτο νὰ φτάσει στὸ ἀπώγειο τῆς ἀκμῆς του στοὺς ἐπόμενους δύο αἰῶνες. Εἶναι ἐποχὴ μεγάλης πνευματικῆς ἀκμῆς καὶ στὴν πρωτεύουσα ἐπανιδρύθηκε μία ἀνώτερη σχολὴ στὴ Μαγναύρα ἀπὸ τὸν καίσαρα Βάρδα, γύρω στὸ 855. Ἐκεῖ δίδαξε μὲ ἐπιτυχίᾳ τὴ φιλοσοφία ὁ Λέων ὁ Μαθηματικὸς ἢ Φιλόσοφος, ποὺ διηύθυνε καὶ τὴ σχολή, ὁ Θεόδωρος τὴ γεωμετρία, ὁ Θεοδῆγιος τὴν ἀστρονομία καὶ ὁ Κομητᾶς τὴ γραμματική. Οἱ πηγές μιλοῦν γιὰ τὴ μακρὰ παρακμὴ τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν στὰ χρόνια τῶν εἰκονομάχων αὐτοκρατόρων. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ Λέων ὁ Μαθηματικὸς χρειάστηκε νὰ καταφύγει στὴν Ἄνδρο, ὅπου παρακολούθησε σ' ἓνα ἄγνωστο δάσκαλο ρητορικὴ, φιλοσοφία καὶ ἀριθμητικὴ καὶ στὴ συνέχεια ἀναδίφησε σὲ μοναστηριακὲς βιβλιοθήκες ὅπου ἀνακάλυψε πολύτιμα χειρόγραφα καὶ ἐπεξέτεινε τὶς γνώσεις του. Ὁ Λέων ἦταν ὁ κτήτωρ τοῦ ἀρχαιότερου σωζομένου χειρογράφου τοῦ Πτολεμαίου σὲ μικρογράμματη γραφὴ (Vatic. Gr. 1594), ἐνῶ ἀπὸ ἐπιγράμματα στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερα χειρόγραφα, πληροφοροῦμαστε γιὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος (Vatic. Gr. 1), τοῦ Ἀπολλωνίου Περγαίου, τοῦ Θεώνος Ἀλεξανδρέως, τοῦ Εὐκλείδη καὶ ἄλλα ποὺ ἦταν στὴν βιβλιοθήκη του.²² Ὁ συνεργάτης του

22. Γιὰ τὴ Σχολὴ τῆς Μαγναύρας καὶ τοὺς ἐκεῖ δασκάλους καὶ γιὰ τὴ δράση τοῦ

Κουμπετάς φαίνεται ὅτι ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴ μεταγραφὴ στὴ μικρογράμματι καὶ ἔκδοσι τοῦ Ὁμήρου, ὅπως μᾶς πληροφοροῦν τρία ἐπιγράμματα (XV 36-38) στὴν Παλατινὴ Ἀνθολογία.²³

Ὁ Φώτιος

Ἡ μορφή ὅμως ποὺ δεσπόζει στὸν 9ο αἰώνα εἶναι ὁ Φώτιος. Καταγόταν ἀπὸ εὐγενὴ οἰκογένεια τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὅπου καὶ γεννήθηκε γύρω στὸ 810. Μορφώθηκε στὴν πρωτεύουσα αἱ δὲ γονεῖς καὶ συγγενεῖς του διώχθηκαν στὴν ὕστερη φάση τῆς εἰκονομαχίας. Στὴ συνέχεια εἰσῆλθε στὴν κρατικὴ ὑπαλληλία καὶ ἀνῆλθε στὸ ὑψηλὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοσηκρήτι. Στὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα ἀναδείχθηκε τὸ 857

Λέοντος Μαθηματουῦ διὰ τὴ λεπτομέρεια τῆς ἐκδόσεως τοῦ Lemerle. *Byzantinische Grammatik*, σσ. 129-153. Βλ. ἐπίσης P. Speck, *Die kaiserliche Universität von Konstantinopel*, München, 1974, σσ. 1-13, ποὺ διατηρεῖ ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ θεσμοθέτησι τῆς Σχολῆς τῆς Μαρμάρας. Βλ. ἐπίσης, Hunger, *Byzantine Literature*, τόμ. Α', σσ. 60, 369. Reynolds-Wilson, *Antiquaries and the Byzantine Empire*, σσ. 76-77, 80. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 79-84.

23. Γιὰ τὴν ἔκδοσι τοῦ Ὁμήρου ἀπὸ τοῦ Κουμπετά διὰ Lemerle, *Byzantinische Grammatik*, σσ. 145-46. Τὸ ἐπιγρᾶμμα XV 38 εἶναι ἀρκούντως κατατοπιστικὸ γιὰ τὴ μεταγραφὴ στὴ μικρογράμματι γραφὴ:

Εὐρών Κουμπετάς τῆς Ὁμαρείους βιβλίου
ἐσθαρμένους τε καὶ ἀκαμῶς ἐσθαρμένους.
σῆμας δεσμεύουσα τῆς ἐνέχουσας.
τὴν σαρπὴν ῥύμας μὲν ὡς ἀχρηστῶν.
γράφας δ' ἐκατοντάχρηστα τὴν εὐχρηστῶν. 5
ἐνέσθεν αὖ γράφοντας ὅλα ἐσθαρμένους
μαθητῶν, ὡς ἔσκε μετρίων.

και από τή θέση αὐτή πρωτοστάτησε στοῖς ἱεραποστολικό ἔργο καὶ στὸν ἐκχριστιανισμό τῶν Βουλγάρων τὸ 863. Ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο τὸ 867, ἀλλὰ ἐπανῆλθε τὸ 877 γιὰ νὰ ἐκδιωχθεῖ ἐκ νέου ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ Λέοντα Στ' τὸ 886 καὶ νὰ πεθάνει στὴν ἐξορία γύρω στὸ 893.²⁴ Πνεῦμα ζωηρὸ καὶ ἐρευνητικὸ ὁ Φώτιος στὴν ἐφηβική του ἡλικία συνέταξε ἓνα λεξικό, ἓνα πληρὲς χειρόγραφο τοῦ ὁποῖου βρέθηκε τὸ 1959 στὴ μονὴ τῆς Ζάβορδας στὴ Δυτικὴ Μακεδονία ἀπὸ τὸν αἰμίμηστο Λίνο Πολίτη καὶ ἀναμένουμε τώρα τὴν πλήρη ἔκδοσή του.²⁵

Ἐδῶ ὅμως μᾶς ἐνδιαφέρει ἓνα μοναδικὸ ἔργο τοῦ λογοτεχνικῆς κριτικῆς, ἡ *Βιβλιοθήκη* ἢ *Μυριόβιβλος* τοῦ Φωτίου.²⁶

24. Γιὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Φωτίου βλ. γενικὰ Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 154-61, ὅπου καὶ ἄλλη βιβλιογραφία. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 89-90.

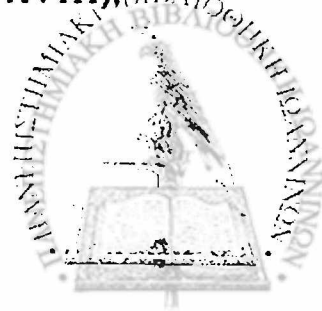
25. Γιὰ τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου βλ. Κ. Τσαντσάνογλου, *Τὸ Λεξικὸ τοῦ Φωτίου. Χρονολόγησις, Χειρόγραφη παράδοσις* (Ἑλληνικά. Παράρτημα, 17), Θεσσαλονίκη, 1967. Βλ. Α. Πολίτης, "Die Handschriftensammlung des Klosters Zavorda und die neu aufgefundene Photios-Handschrift", *Philologus* 105 (1961), 136-144. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 161-65. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 90-93.

26. Photius: *Bibliothèque*, ed. R. Henry, 8 vols., Paris, 1957-1977. Ἀπὸ τὴν πλούσια βιβλιογραφία γιὰ τὴ *Βιβλιοθήκη* τοῦ Φωτίου δίνουμε ἐνδεικτικὰ τὰ πρῶτα ἔργα. Κ. Ziegler, *RE* στὸ λῆμμα "Photios", στῆλ. 684-727. C. Mango, "The Availability of Books in the Byzantine Empire, A.D. 750-850", *Byzantine Books and Bookmen, A Dumbarton Oaks Colloquium*, Dumbarton Oaks, 1975, σσ. 37-43. N.G. Wilson, "The composition of Photius' *Bibliotheca*", *GRBS* 9 (1968), 451-55. S. Impellizzeri, "L'umanesimo bizantino del IX secolo e la genesi della 'Biblioteca' di Fozio", *Studi in onore di Gabriele Pepe*, Università di Padova, 1969, σσ. 211-66. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 165-74.

Σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες μελέτες το έργο αυτό γράφτηκε το 838 ή το αργότερο το 845, λίγο προτού ο Φώτιος αναχωρήσει για μια πρεσβεία στους Άραβες. Ο προνοητικός λόγιος κατέγραψε με τη βοήθεια αντιγραφέα 279 περιλήψεις ή υποθέσεις έργων της αρχαιότητας, αλλά και χριστιανούς συγγραφείς ως τον 9ο αιώνα, που κατά καιρούς μελέτησε και είτε κράτησε σημειώσεις ή από μνήμης απέδωσε το περιεχόμενο των έργων τους. Το υλικό αυτό το απέστειλε ή καλύτερα το εμπιστεύθηκε στον αδελφό του Ταράσιο πριν αναχωρήσει για την πρεσβεία. Δυστυχώς δεν σώθηκε το αρχέτυπο αυτό χειρόγραφο και δύο από τους αρχαιότερους και σημαντικότερους κώδικες που το διασώζουν, του 10ου και 12ου αιώνα (Marc. Gr. 450 και 451 αντίστοιχα), βρίσκονται σήμερα στη βιβλιοθήκη του Αγίου Μάρκου στη Βενετία. Παρόλο που σε αριθμό τα χριστιανικά έργα εμφανίζονται περισσότερα (158) σε έκταση καλύπτουν μόνο το 43%, ενώ τα κοσμικά (122) το 57% του συνόλου της Βιβλιοθήκης. Έργα που ήταν πασίγνωστα λόγω της χρήσης τους ως σχολικῶν ἐγχειριδίων στην ἐγκύκλιο παιδεία δεν περιλήφθηκαν. Έτσι από τη Βιβλιοθήκη απουσιάζουν ἐντελῶς τὰ θύραθεν ποιητικά έργα. Στὰ κοσμικά κείμενα περιλαμβάνονται ὅμως ἀρκετὰ ἱστορικά καὶ ρητορικά έργα, λεξικά τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, μυθιστορήματα, καθὼς καὶ λίγα φιλοσοφικά καὶ ἰατρικά κεί-

W.T. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, (DOS, XVIII), Dumbarton Oaks, 1980. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 93-111.

μενα. Τὸ μοναδικὸ αὐτὸ ἔργο εἶναι πολύτιμο γιὰ τὴν ἱστορία τῶν κειμένων γιὰ ἓνα πολὺ σοβαρὸ λόγο. Ἀπὸ τὰ 279 ἔργα ποὺ μελέτησε καὶ μᾶς ἐτοίμασε σύντομες ἢ ἐκτενέστερες σημειώσεις καὶ ἄσκησε φιλολογικὴ κριτικὴ στὸς συγγραφεῖς τοὺς 211 δὲν σώζονται στὴ μορφή ποὺ μᾶς τὰ παραδίδει ὁ Φώτιος. Συγκεκριμένα 110 ἔχουν χαθεῖ ὁριστικά, 51 σώθηκαν ἀποσπασματικά καὶ ἄλλα 27 ἔχασαν κάποιον τμήμα τους, ἐνῶ 13 σώζονται σὲ λατινικές, κοπτικές ἢ σλαβονικές μεταφράσεις. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ὁ Φώτιος μελέτησε σπάνιους συγγραφεῖς καὶ πολλοὺς ἱστορικοὺς τῆς αὐτοκρατορικῆς καὶ τῆς πρώιμης βυζαντινῆς περιόδου. Τὸ πρῶτο ἐρώτημα ποὺ θέτουν οἱ μελετητὲς τῆς *Βιβλιοθήκης* εἶναι ποῦ βρῆκε ὁ Φώτιος ὅλα αὐτὰ τὰ κείμενα καὶ τὰ μελέτησε. Χωρὶς ἀμφιβολία ὁ ἴδιος διέθετε μία καλὴ προσωπικὴ βιβλιοθήκη. Πρόσφατα ἓνας μελετητὴς τοῦ ἔργου ὑποστήριξε ὅτι ὁ Φώτιος εἶχε στὴ βιβλιοθήκη του 150 τόμους, ἀριθμὸς μᾶλλον ὑπερβολικός, ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸ μεγάλο κόστος τῶν χειρογράφων βιβλίων στὸν μεσαῖωνα.²⁷ Μία ἰδιωτικὴ βιβλιοθήκη ἐξάλλου δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διαθέτει τόσα σπάνια βιβλία καὶ εἶναι πιθανότερο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ὁ Φώτιος χρησιμοποιοῦσε τὴν αὐτοκρατορικὴ, τὴν πατριαρχικὴ καὶ ἄλλες βιβλιοθήκες τῆς πρωτεύουσας. Δυστυχῶς κανένα ἀπὸ τὰ βιβλία τῆς προσωπικῆς του βιβλιοθήκης δὲν μᾶς ἔχει σωθεῖ. Τὸ γεγονός, ὅμως, ὅτι δὲν χά-

27. Βλ. Treadgold, *The Nature of the Bibliotheca of Photius*, ὁ.π., σσ. 7-10. ἰδ. σ. 93. Βλ. καὶ Μανάφη, *Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει βιβλιοθήκαι*, ὁ.π., σσ. 120-22.

θηκαν μόνο κοσμικά κείμενα, ἀλλὰ περισσότερα ἔργα θεολογικοῦ ἢ ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου φανερώνει ὅτι πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ κείμενα θὰ ἦσαν γραμμένα στὴν κεφαλαιογράμματι ἐλληνικὴ γραφὴ καὶ κατὰ τὴν ἐπιλογὴ μεταγραφῆς τους στὴ μικρογράμματι γραφὴ, ἣ ὁποία γενικεύτηκε τὸν 9ο αἰώνα, δὲν πέρασαν ἀπὸ τὴν πρώτη διαλογὴ καὶ ἀφέθηκαν γιὰ ἀντιγραφὴ σὲ εὐθετότερο χρόνο. Ἐξάλλου μὲ ἐξαίρεσι τοὺς 21 ἱστορικοὺς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος καὶ τοῦ πρώιμου Βυζαντίου, πού τὸ ἔργο τους χάθηκε μερικῶς ἢ πλήρως, καὶ ὁρισμένα ἥσσονος σημασίας λεξικά καὶ ρητορικά ἔργα, κανένα ἄλλο σημαντικὸ κοσμικὸ κείμενο ἀπ' αὐτὰ πού μνημονεύει ὁ Φώτιος στὴ *Βιβλιοθήκη* δὲν φαίνεται νὰ ἔχει χαθεῖ. Εἶναι ἐπίσης πιθανὸ -τὸ προτείνουμε ὅμως μὲ ἐπιφύλαξι- νὰ παραμελήθηκαν μερικὰ ἔργα πού ἀναφέρει ὁ Φώτιος, ἐπειδὴ οἱ μεταγενέστεροι βυζαντινοὶ λόγιοι ἀρκοῦνταν στὴν περίληψή του καὶ δὲν θεώρησαν ἀναγκαῖο νὰ καταφύγουν στὸ ἴδιο τὸ πρωτότυπο ἔργο, πού ἔτσι ἀφέθηκε στὴ λήθη, τῇ σκόνῃ καὶ τὴν καταστροφῇ τοῦ πανδομάτορος χρόνου.

Σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν πάπα Νικόλαο Α' ὁ Φώτιος μᾶς μιλά γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ πρὶν ἀνέλθει στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, τὸ 857, καὶ τὴν παρουσία ἐνὸς πνευματικοῦ ὁμίλου στὸ σπίτι του, ὅπου μελετοῦσαν καὶ συζητοῦσαν θέματα σχετικὰ μὲ τὶς μαθηματικὲς καὶ λογικὲς ἐπιστῆμες καὶ τὶς ἱερὲς γραφές. Τὰ μέλη τοῦ ὁμίλου αὐτοῦ πού χωριζόταν σὲ ἐπίπεδα ὑπέβαλλαν ἐρωτήσεις, οἱ ἀρχάριοι στοὺς πιὸ προχωρημένους, καὶ μερικὲς ἀπὸ τὶς ἀπαντήσεις τοῦ ἴδιου τοῦ Φωτίου περιλή-

φθηκαν στὸ ἄλλο σημαντικὸ ἔργο του, τὰ Ἀμφιλόγια.²⁸ Καὶ εἶναι αὐτὲς οἱ πνευματικὲς συντροφίες, ποὺ τὶς συναντοῦμε καὶ στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο, ποὺ πάντοτε ἐπικεντρώνονται γύρω ἀπὸ ἓνα μεγάλο λόγιον, ποὺ προχώρησαν πολὺ πέραν τῆς προσφερομένης ἐκπαίδευσης καὶ χρησιμοποίησαν καὶ σχολίασαν πολλὰ ἄλλα ἔργα ἀρχαίων συγγραφέων, ρητορικά, φιλοσοφικά καὶ ἄλλα κι ἔτσι τὰ διέσωσαν.

Ὁ Φώτιος ζεῖ στὴν ἀρχὴ μιᾶς μεγάλης ἐποχῆς στὸ χῶρο τῶν γραμμάτων, ἢ ὅποια ὀνομάστηκε πρόσφατα “πρῶτος βυζαντινὸς οὐμανισμός”, καὶ στὴν ἀρχὴ μιᾶς μεγάλης δυναστείας. Μπορεῖ ὁ ἰδρυτὴς της, Βασίλειος Α΄, νὰ ἔμαθε νὰ διαβάσει καὶ νὰ γράφει μετὰ τὴν ἀνοδὸν του στὸν θρόνον, ὥστόσο ὅρισε τὸν Φώτιον παιδαγωγὸ τῶν παιδιῶν του. Ὁ γιὸς του Λέων Στ΄ ἀναδείχθηκε σὲ δόκιμο συγγραφέα καὶ ἀναμορφωτὴ τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὥστε παρέμεινε στὴν ἱστορία μὲ τὴν προσωνομία Σοφός. Ἐνῶ ὁ ἐγγονὸς του, Κωνσταντῖνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος, ἀνάλωσε μεγάλο μέρος τῆς ζωῆς του προστατεύοντας τοὺς λογίους καὶ τὰ γράμματα καὶ ἐνθαρρύνοντας τὴ συγγραφὴ μεγάλων ἐγκυκλοπαιδικῶν ἔργων.

28. PG 102, στ. 593-617. Βλ. τὴ συζήτηση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 174-80. Γιά τὰ Ἀμφιλόγια τοῦ Φωτίου βλ. καὶ Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 114-19. Γιά τοὺς πνευματικοὺς ὁμίλους τοῦ 13ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰῶνα βλ. C.N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca.1310)*, Nicosia, 1982, σσ. 148-51 (στὸ ἐξῆς, Constantinides, *Higher Education*).

Ὁ Ἀρέθας

Μία γενεά μετὰ τὸν Φώτιο ἀκμάζει ἓνας βιβλιόφιλος λόγιος, ὁ Ἀρέθας. Γεννήθηκε στὴν Πάτρα στὰ μέσα τοῦ 9ου αἰώνα κι ἀργότερα ἐγκαταστάθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ ἔλαβε τὴ μόρφωσή του. Γύρω στο 902/3 ἀναδείχθηκε στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο τῆς Καισάρειας τῆς Καππαδοκίας καὶ ζοῦσε τουλάχιστον μέχρι τὸ 932. Ὁ Ἀρέθας δίκαια ἀποκαλεῖται ὡς ὁ μεγαλύτερος βιβλιόφιλος τοῦ μεσαίωνα, ἀφοῦ δαπάνησε μία τεράστια περιουσία γιὰ νὰ ἀποκτήσει μία ἀξιόλογη βιβλιοθήκη, πὺν περιεῖχε κοσμικὰ καὶ λίγα θεολογικὰ κείμενα. Ἐνας ἀριθμὸς βιβλίων του σώζονται ὡς τὶς μέρες μας καὶ ἀποτελοῦν, λόγω τῆς πρωιμότητάς καὶ τῶν ὀρθῶν κειμένων τους, βασικὰ χειρόγραφα γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῶν ἔργων τῶν συγγραφέων πὺν περιέχουν. Τὰ χειρόγραφα αὐτὰ γράφτηκαν ἀπὸ τοὺς καλύτερους καλλιγράφους τῆς πρωτεύουσας σὲ ὑψηλῆς ποιότητάς περγαμηνὴ καὶ ἀρκετὰ φέρουν στὸ περιθώριον σχόλια τοῦ ἴδιου τοῦ Ἀρέθα. Σὲ μερικὰ καταγράφεται στὸ τέλος, στὸ βιβλιογραφικὸ τους σημείωμα, τὸ κόστος τῶν βιβλίων αὐτῶν. Ἐτσι μαθαίνουμε ὅτι ἓνα χειρόγραφο τοῦ τοῦ Εὐκλείδη, σήμερα στὴν Ὁξφόρδη (Bodleian, D'Orville 301), πὺν γράφτηκε τὸ 888 ἀπὸ τὸν ἱερέα Στέφανο, κόστισε στὸν Ἀρέθα 14 χρυσὰ νομίσματα. Ἐνα ἄλλο χειρόγραφο τοῦ Πλάτωνος, πὺν μέχρι τὸ 1801 βρισκόταν στὴν Πάτμο καὶ σήμερα εἶναι στὴν Ὁξφόρδη, (Clarke 39), γράφτηκε τὸ 895 ἀπὸ τὸν καλλιγράφο Ἰωάννη καὶ τοῦ κόστισε 21 χρυσὰ νομίσματα. Οἱ Κατηγορίες τοῦ Ἀριστοτέλη,

σήμερα στὸ Βατικανό, (Vatic. Urbin. Gr. 35), ποὺ ἀντιγράφηκαν ἀπὸ τὸν ὑποδιάκονο Γρηγόριο, στοίχισαν μόνο 6 νομίσματα, ποὺ προφανῶς ἀντιπροσωπεύουν τὴν πληρωμὴ τοῦ γραφέα κι ὅχι καὶ τὴν ἀγορὰ τῆς περγαμηνῆς. Ἐὰν κανεῖς ἀναλογιστεῖ ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ ἓνας χαμηλόμισθος ὑπογραμματοέας στὸ παλάτι λάμβανε ὡς μισθὸ 72 χρυσὰ νομίσματα τὸν χρόνο, τότε μπορεῖ νὰ κατανοήσῃ τὸ πολὺ ὑψηλὸ κόστος τοῦ βιβλίου στὸν μεσαίωνα, ὥστε νὰ θεωρεῖται εἶδος πολυτελείας καὶ προσιτὸ μόνο στοὺς εὐπόρους. Ἄλλα κοσμικὰ ἔργα ποὺ μᾶς σώθηκαν ἀπὸ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀρέθα περιλαμβάνουν τὸν Λουκιανὸ καὶ τὸν Αἴλιο Ἀριστείδη. Ἀπὸ ἔμμεστες ὁμῶς μαρτυρίες συμπεραίνουμε ὅτι στὴ βιβλιοθήκη του βρίσκονταν ὁ Παυσανίας, ὁ Μάρκος Αὐρήλιος, ὁ Δίων Χρυσόστομος, ἐνῶ ὁρισμένοι μελετητὲς ὑποστήριξαν κατὰ καιροὺς ὅτι στὴν κατοχὴ του βρίσκονταν καὶ ὁ Ὅμηρος, ὁ Θουκυδίδης, ὁ Ἀθήναιος, ὁ Ἐπίκτητος, τὰ Λεξικά Seguriana, ὁ Ἰουλιανὸς καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς.²⁹

29. Ἐκδ. τῶν ἔργων τοῦ Ἀρέθα ἀπὸ τὸν L.G. Westerink, *Arethae Scripta Minora*, I-II, (Teubner), Leipzig, 1968-1972. Πολὺ ἐμπεριστατωμένη εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὸν Ἀρέθα καὶ τὴ βιβλιοθήκη του ἀπὸ τὸν Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 184-216. Βλ. καὶ τὴ μονογραφία τοῦ Σ. Κουγέα, *Ὁ Καισαρείας Ἀρέθας καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ*. Ἀθήνα. 1913, ποὺ διατηρεῖ ἀκόμη τὴν ἀξία της. Ἐπίσης τὴν ἀναφορὰ στὴ βιβλιοθήκη καὶ τὴν ἀξιολόγησιν τῶν σχολίων του ἀπὸ τὸν Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 120-135, ποὺ καταλήγει στὸ συμπέρασμα (σ. 135) ὅτι ὁ Ἀρέθας ὡς λόγιος ἀπολαμβάνει μεγαλύτερης ἐκτίμησιν ἀπ' ὅ,τι τοῦ ἀξιῖται.

Ἡ ἐποχὴ τοῦ Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου

Κατὰ τὸν 10ο αἰώνα γνωρίζουμε γιὰ τὴ δραστηριότητα ἀρκετῶν δασκάλων καὶ τὴ λειτουργία σχολείων. Ὁ λόγιος αὐτοκράτορας Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος ὀργάνωσε ἓνα ἀνώτερο αὐτοκρατορικό σχολεῖο, ὅπου δίδαξαν ὁ πρωτοσπαθᾶριος Κωνσταντῖνος τὴ φιλοσοφία, ὁ Ἀλέξανδρος, μητροπολίτης Νικαίας, τὴ ρητορική, ὁ πατρίκιος Νικηφόρος τὴ γεωμετρία καὶ ὁ ἀσκηρῆτις Γρηγόριος τὴν ἀστρονομία. Ὁ ἴδιος ὁ αὐτοκράτορας ἀναδείχθηκε σὲ δόκιμο συγγραφέα καὶ παράλληλα συντόνισε ὁμάδες λογίων γιὰ τὴ σύνταξη ἔργων στρατιωτικοῦ χαρακτήρα, ἐθιμοτυπίας, διπλωματικῆς, διοικητικῆς ὀργάνωσης, τῆς σύγχρονης τοῦ ἱστορίας, καθὼς καὶ τὴ σύνθεσι ἀρκετῶν ἐγκυκλοπαιδικῶν συμπληρημάτων ποὺ ἀναφέρονται στὴν ἱατρική, τὰ γεωπονικά, τὶς πρεσβεῖες σὲ ξένες χώρες κ.ἄ. Παρόλο ποὺ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ δὲν μᾶς σώθηκαν ὁλόκληρα, τὸ γεγονὸς ὅτι στηρίχθηκαν σὲ μιὰ μεγάλη ποικιλία ἱστορικῶν καὶ ἄλλων πηγῶν τῶν προηγούμενων αἰώνων ποὺ σήμερα σώζονται μόνο ἀποσπασματικά ἢ μέσα ἀπὸ τὰ ἔργα αὐτὰ τοῦ 10ου αἰώνα, ἀυξάνει τὴ σημασία τους ὡς πηγῶν.³⁰

30. Γιὰ τὸν 10ο αἰώνα, τοὺς δασκάλους καὶ τὰ σχολεῖα, καθὼς καὶ τὴ συμβολὴ τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου βλ. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 217-276. Βλ. ἐπίσης Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 136-45. Πολὺ χρήσιμος γιὰ τὴν κατανόησι τοῦ 10ου αἰώνα εἶναι ὁ τόμος Κωνσταντῖνος Ζ' Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχὴ του (Β' Διεθνὴς Συνάντησις, Δελφοί, 22-26 Ἰουλίου 1987), ἐπιμ. Ἀ. Μαρκόπουλος, Ἀθήνα, 1989. Γιὰ τὴ δραστηριότητα ἐνὸς ἀνώτατου δασκάλου τοῦ 10ου αἰώνα βλ. R. Browning, "The Correspondence of a tenth-century

Λίγο νωρίτερα, γύρω στο 900, ο Κωνσταντίνος Κεφαλαῖς συγκρότησε τὸ δικό του συμπιληματικὸ ἔργο τῶν ἐπιγραμμάτων, τῇ γνωστῇ *Παλατινῇ Ἀνθολογίᾳ*,³¹ (κώδ. Heidelberg. 23 + Paris. suppl. Gr. 384), ὅπως ὀνομάστηκε γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη *Πλανούδεια Ἀνθολογία* τῶν ἀρχῶν τοῦ 14ου αἰώνα. Στὰ χρόνια τοῦ Κωνσταντίνου Ζ', ἢ λίγο ἀργότερα, συντάχθηκε ἓνα μεγάλο ἐγκυκλοπαιδικὸ λεξικὸ γνωστὸ ὡς *Σούδα*. Ἀρκετὲς ἀπὸ τὶς πηγές της ἔχουν χαθεῖ κι ἔτσι τὸ ἔργο αὐτὸ ἀπέκτησε μεγαλύτερη ἀξία. Παρόλο ποὺ ὀρισμένα λήμματα, γιὰ πρόσωπα τῆς ἀρχαιότητος περιέχουν καὶ λάθη, ὥστόσο τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν ποὺ συγκεντρώθηκαν ἐκεῖ καθιστοῦν τὸ λεξικὸ αὐτὸ χρήσιμο γιὰ τὸν μελετητὴ τῆς ἀρχαιότητος καὶ τοῦ Βυζαντίου.³²

Ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα ἔχουμε τὰ ἀρχαιότερα χειρόγραφα σὲ ἀρχαῖα ποιητικὰ ἔργα, ὅπως ὁ *Θέογνις* (Paris. suppl. Gr. 388), καθὼς καὶ μερικὰ σημαντικὰ χειρόγραφα γιὰ μιὰ μεγάλη ὁμάδα κλασικῶν συγγραφέων, ὅπως ὁ *Πολύβιος* (Vatic. Gr. 124), ὁ *Δημοσθένης* (Paris. Gr. 2935 καὶ Laur.

Scholar", *Byzantion* 24 (1954), 397-452.

31. Ἐκδοστὴ H. Beckby, *Anthologia Graeca*, I-IV, München, 1957-58. Γιὰ τὴν *Παλατινῇ Ἀνθολογίᾳ* τοῦ Κωνσταντίνου Κεφαλαῖ βλ. Alan Cameron, *The Greek Anthology From Meleager to Planudes*, Oxford, 1993, ἰδ. σσ. 121-159. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 242-43. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σ. 138.

32. Ἐκδ. A. Adler, Leipzig, 1928-1932. Γιὰ τὸ συλλογικὸ αὐτὸ ἔργο πινθόν τοῦ 6' μισοῦ τοῦ 10ου αἰ. βλ. A. Adler λήμμα «Suidas», *RE* 7 (1931), στῆλ. 673-717. Lemerle, *Βυζαντινὸς οὐμανισμός*, σσ. 273-75. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 145-47. Cameron, *Greek Anthology*, ὁ.π., σσ. 278 κ.έ.

Plut. 59,9), ὁ Πλάτων (Vatic. Gr. 1) καὶ ἄλλοι.³³

Ὁ 11ος αἰώνας καὶ ἡ ἀναδιοργάνωση τῆς Ἀνώτερης Ἐκπαίδευσης

Στὰ μέσα τοῦ 11ου αἰώνα θὰ ἀναδιοργανωθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη ἡ ἀνώτερη ἐκπαίδευση ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Θ' Μονομάχο. Μᾶς σώζεται τὸ διάταγμα τῆς ἰδρύσεως τῆς 'Νομικῆς Σχολῆς' γύρω στὸ 1043 μὲ νομοφύλακα τὸν Ἰωάννη Ξιφιλίνο. Ἀμέσως μετὰ συστήθηκε ἓνα ἀνώτερο αὐτοκρατορικό σχολεῖο καὶ τὴ διεύθυνσή του ἀνέλαβε ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, πρὸς ὀνομάστηκε ὕπατος τῶν φιλοσόφων.³⁴ Ὁ Ψελλὸς ὑπῆρξε πολυῖστωρ καὶ ἔγραψε καὶ δίδαξε περὶ παντὸς ἐπιστητοῦ, ἀπὸ τῆς ρητορικῆς μέχρι τὰ μαθηματικά καὶ ἀπὸ τὴν ἱστορία μέχρι τὴν φιλοσοφία, ὅπου ἔδωσε κυρίως ἔμφαση στὸν Πλάτωνα καὶ τοὺς νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους. Ἐὰν ὁ Λέων ὁ Φιλόσοφος καὶ ὁ Ἀρέθας ἀνακάλυψαν τὰ κείμενα τοῦ Πλάτωνος καὶ ὁ δάσκαλός του Ἰωάννης Μαυρόπους γοητεύθηκε ἀπὸ τὴν ἀνάγνωσή τους, ὥστε σ' ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ νὰ πα-

33. Βλ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 86-87.

34. Ζέπος Π. καὶ Ἰ., *Jus Graecoromanum*, τόμ. Α', Ἀθήναι, 1931, 618-627. Πβλ. J. Cvetler, "The Authorship of the Novel on the Reform of the Legal Education at Constantinople (about 1045)", *Eos* 48 (1956), 297-328. Γιά τὸν Ψελλὸ βλ. γενικά Ε. Κριεαῖς, λήμμα «Psellos», *RE Suppl.* 11 (1968), σπλ. 1124-1182. Hunger, *Byzantine Logography*, τόμ. Β', σσ. 187-91. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 156-66. Βλ. καὶ W. Wolska-Conus "Les écoles de Psellos et de Xiphiline sous Constantin IX Monomaque", *Travaux et mémoires* 318, 6 (1976), 223-43.

ρακαλεῖ τὸν Χριστὸ νὰ ἀπαλλάξει ἀπὸ τὴν καταδίκη τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Πλούταρχο,³⁵ ὁ Ψελλὸς τὰ εἰσήγαγε στὴν αἴθουσα διδασκαλίας καὶ κοινοποίησε στοὺς μαθητές του τὴν ἀγάπη του πρὸς τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐμπεριείχε κινδύνους, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία ἔθετε στὸ περιθώριον τὸν Πλάτωνα ἐξαιτίας τῶν θεωριῶν του περὶ ψυχῆς. Ὡστόσο, ἡ πολιτικὴ παντοδυναμία τοῦ Ψελλοῦ τὸν ἀπάλλαξε ἀπὸ μόνιμη καταδίκη.

Ἡ καταδίκη ὅμως θὰ ἐπιπέσει βαριά στὸν μαθητὴ καὶ διάδογόν του στὴ 'Φιλοσοφικὴ Σχολή', Ἰωάννη Ἰταλόν, πού συνέχισε νὰ διδάσκει μὲ ἐνθουσιασμό τὸν Πλάτωνα στοὺς μαθητές του. Σὲ μία Σύνοδο στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1082 καταδικάστηκε ὡς αἵρετικός, γιατί ἐπιχειροῦσε νὰ διδάξει τὴν πλάνη τῶν ἐλλήνων καὶ νὰ τραυματίσει ἔτσι τὰ θεῖα δόγμα-

35. Τὰ ἐπιγράμματα τοῦ Μαυρόποδος ἐξέδωσαν οἱ I. Bolling καὶ P. Lagarde, *Ioannis Euchariorum Metropolitae quae in codice Vaticano Graeco 676 supersunt*, Göttingen, 1882, βλ. ἀρ. 43, σ. 24. Βλ. καὶ Ζακαρηνός, *Ἱστορία*, ὅπ., σ. 513. Ἀ. Καρπύζηλος, *Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Ἰωάννη Μαυρόποδος*, Ἰωάννινα, 1982, σ. 104:

Εἴπερ τινὰς βούλοιο τῶν ἀλλοτρίων
τῆς σῆς ἀπειλῆς ἐξελέσθαι. Χριστέ μου.
Πλάτωνα καὶ Πλούταρχον ἐξέλοιο μοι·
ἄμφω γὰρ εἰσι καὶ λόγον καὶ τὸν τρόπον
τοῖς σοῖς νόμοις ἔγγιστα προσπεφυκότες. 5
εἰ δ' ἠγνόησαν ὡς Θεὸς σὺ τῶν ὄλων,
ἐνταῦθα τῆς σῆς χρηστότητος δεῖ μόνον.
δι' ἣν ἅπαντας δωρεὰν σώζειν θέλεις.

τα.³⁶ Μέχρι σήμερα βαριά ἤγχεῖ ἡ καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ στὸ Συνοδικὸ τῆς Ὁρθοδοξίας: ³⁷

«Τοῖς τὰ ἐλληνικὰ διεξιούσι μαθήματα καὶ μὴ διὰ παιδευσιν μόνον ταῦτα παιδευόμενοις, ἀλλὰ καὶ δόξαις αὐτῶν ταῖς ματαίαις ἐπομένοις ... ἀνάθεμα.»

Εἶναι, νομίζω, καιρὸς ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία νὰ ξεπεράσει τὶς προκαταλήψεις τοῦ παρελθόντος καὶ νὰ ἀπαλείψει ἀπὸ τὸ Συνοδικὸ καταδίκες βυζαντινῶν λογίων, ὅπως ὁ Ἰωάννης Ἰταλὸς ἢ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς, ποὺ ἀνακάλυψαν καὶ γεύτηκαν περισσότερο ἀπὸ τοὺς συγχρόνους τοὺς τοὺς ἀγλαοὺς καρποὺς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σοφίας.

Ἡ καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ ἀποθάρρυνε τὶς πλατωνικὲς σπουδὲς στὸ Βυζάντιο καὶ ἐπέφερε τὸν θρίαμβο τοῦ ἀριστοτελισμοῦ στὰ σχολεῖα τοῦ Μεσαίωνα. Θὰ πρέπει νὰ ἀναμένουμε 350 χρόνια, ὅταν πιά τὸ Βυζάντιο ἔγερνε πρὸς τὴ δύση του, γιὰ νὰ ἔχουμε μία ἀνακάλυψη τοῦ Πλάτωνος ἀπὸ τὸν Γεώργιο Γεμιστὸ Πλήθωνα, ὁ ὁποῖος καὶ εἰσήγαγε τὶς Πλατωνικὲς σπουδὲς στὸν Μυστρᾶ καὶ κατέληξε σὲ ρηξικέλευθες προτάσεις γιὰ ἐπαναφορὰ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς θρησκείας. Κι ἐνῶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καταδίκασε γιὰ ἄλλη μιὰ φορὰ τοὺς Νόμους τοῦ Πλήθωνος, ἡ Ἰταλία, ποὺ γνῶρισε τὴ διδασκαλία του στὴ διάρκεια τῆς Συνόδου τῆς

36. Γιὰ τὴ διδασκαλία καὶ τὴν καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ βλ. γενικὰ Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 153-56.

37. Βλ. J. Couillard, "Le Synodikon de l'Orthodoxie. Édition et commentaire", *Travaux et mémoires* 2 (1967), 57, 184-61, 246, καὶ 188-90, ἰδ. σ. 59, 215-19.

Φλωρεντίας, καρπώθηκε από τις ιδέες του και αποκατέστησε τη σπουδή του Πλάτωνος.³⁸

Ὁ 12ος αἰώνας καὶ ἡ ἀνάδειξη τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς

Ἡ καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Ἰταλοῦ ἀποτέλεσε καὶ τὴν ἀρχὴ μεγαλύτερης συμμετοχῆς τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἐκπαίδευση. Ἔτσι τὸν 12ο αἰώνα ἔχουμε μία πλήρη ἀναδιοργάνωση τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου καὶ προήχθη ἀπὸ μία πλειάδα γνωστῶν δασκάλων τόσο ἡ θεολογικὴ ὅσο καὶ ἡ κοσμικὴ ἐκπαίδευση.³⁹ Ἡ κυριαρχία τοῦ Ἀριστοτέλη ὄχι μόνον στὴ διδασκαλία ἀλλὰ καὶ στὴ σπουδὴ τοῦ ἔργου του φαίνεται καὶ ἀπὸ τοὺς σχολιαστὲς τοῦ 12ου αἰώνα. Δύο ἀπ' αὐτοὺς, ὁ Εὐστράτιος, μητροπολίτης Νικαίας, καὶ ὁ Μιχαὴλ Ἐφέσου, ἐργάστηκαν κάτω ἀπὸ τὴν ὑψηλὴ προστασία τῆς βυζαντινῆς περιγίπισσας Ἄννας Κομνηνῆς, τῆς σημαντικότερης λογίας ποὺ ἀνέδειξε τὸ Βυζάντιο καὶ τῆς

38. Γιὰ τὴ διδακτικὴ δραστηριότητα τοῦ Πλάτωνος βλ. D.M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453*, 6' ἔκδ., Cambridge, 1993, σσ. 343-45. Βλ. ἐπίσης C. Alexandre, *Traité des Lois*, Paris, 1858. Βλ. τὴν W. Blum, *Georgios Gemistos Plethon. Politik, Philosophie und Rhetorik in spätbyzantinischen Reich*, Stuttgart, 1988 καὶ C.M. Woodhouse, *Gemistos Plethon: The Last of the Hellenes*, Oxford, 1986. A. Toynbee, *The Greeks and their Heritage*, Oxford, 1981 (ἐλλ. μτφρ. Ν. Γιανναδάκης, *Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ κληρονομίες τους*, Ἀθήνα, 1992, σσ. 399-424).

39. Βλ. τὸ πρωτοπόρο ἄρθρο τοῦ R. Browning, "The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century", *Byzantion* 32 (1962), 167-202 καὶ 33 (1963), 11-40. Γιὰ τὴ λειτουργία τῆς Σχολῆς στὰ χρόνια τῶν Παλαιολόγων βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 50-65.

μοναδικῆς, ἴσως, γυναικῆς ἱστορικοῦ τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Μεσαίωνα.⁴⁰

Στὸν αἰῶνα τῶν Κομνηνῶν ἡ παιδεία γνώρισε μία νέα ἀναγέννησι. Ἰκανοὶ ρήτορες, ποὺ δίδασκαν στὰ πολλὰ παραρτήματα τῆς Πατριαρχικῆς Σχολῆς, ἐκφωνοῦσαν πανηγυρικοὺς λόγους μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἀναχώρησής ἢ ἐπιστροφῆς τῶν νικηφόρων στρατιωτῶν αὐτοκρατόρων. Ἐὰν ὁ 10ος αἰώνας εἶναι ὁ αἰώνας τῶν δασκάλων, ὁ 12ος δὲν ὑστερεῖ καθόλου στὸν τομέα αὐτό. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς δασκάλους ὁ ὁποῖος δὲν πρέπει νὰ εἶχε τὴν ἐπιθυμητὴ κρατικὴ ἢ ἐκκλησιαστικὴ προστασία, ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος, γνωστότερος ὡς Πτωχοπρόδρομος, συνέθεσε ἐκείνη τὴν ὥραία σειρὰ τῶν δημωδῶν ποιημάτων ἀπὸ τὰ ὁποῖα γνωστότερο εἶναι τὸ ποίημα γιὰ τὴν ἀποκήρυξή δῆθεν τῶν γραμμάτων: “ἀνάθεμαν τὰ γράμματα”.⁴¹ Τὴν ἴδια ἐποχὴ πολλοὶ λόγιοι σχολίασαν ἔργα τῆς ἐλληνικῆς γραμματείας τὰ ὁποῖα χρησίμευαν στὴ διδασκαλία. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζουν ὁ Ἰωάννης Τζέτζης, τοῦ ὁποῖου σώζονται σχόλια στὸν Ὅμηρο, τὸν Ἡσίοδο καὶ τὸν Ἀρι-

40. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 181-84. Reynolds-Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, σ. 89. Βλ. καὶ Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σ. 228.

41. Βλ. πρόχειρα τὴν ἐκδοστὴ τοῦ ποιήματος ἀπὸ τὸν Λέων Πολίτη, *Ποιητικὴ Ἀνθολογία*, Βιβλίον πρῶτον, Πρὶν ἀπὸ τὴν ἄλωσιν, Ἀθήνα, 6' ἔδοστ, 1975 (Ἐκδόσεις Δωδώνη), σσ. 57-62, ἰδιαιτέρως στίχ. 19-22:

Ἀνάθεμαν τὰ γράμματα, Χριστέ, καὶ ὅπου τὰ θέλει!
ἀνάθεμαν καὶ τὸν κακὸν καὶ ἐκείνην τὴν ἡμέραν
καθ' ἣν μὲ παρεδῶκασιν εἰς τὸ διδασκαλεῖον,
πρὸς τὸ νὰ μάθω γράμματα, τάχα νὰ ζῶ ἀπ' ἐκεῖνα!

στοφάνη,⁴² ὁ Γρηγόριος Πάρδος, πρὶν μετὰ ἀπὸ μία ἐπιτυχημένη διδασκαλική παρουσία στὴν πρωτεύουσα ἀναδείχθηκε σὲ ἐπίσκοπο Κορίνθου καὶ ἔγραψε σχόλια στὸν Ἑρμογένη⁴³ καὶ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης, ὁ ὁποῖος κατέλαβε τὸν μητροπολιτικό θρόνο τῶν Ἀθηνῶν. Ὁ τελευταῖος φαίνεται ὅτι εἶχε στὴν κατοχή του ἓνα σπάνιο ποιητικό ἔργο, τὴν Ἑκάλη τοῦ Καλλιμάχου, τὸ ὁποῖο καὶ χάθηκε μετὰ τὴν κατάληψή τῶν Ἀθηνῶν ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους τὸ 1205.⁴⁴ Παρόλο πρὶν λειτουργοῦσε στὴν Παναγία τὴν Ἀθηνιώτισσα, πρὶν προφανῶς πῆρε τὴ θέσιν τῆς Ἀθηνᾶς στὸν Παρθενώνα, ἐνοιώθη δυστυχής, γιατί τὸ πλήρωμά του, οἱ φτωχοὶ καὶ ἀμαθεῖς Ἀθηναῖοι τοῦ μεσαίωνα, δὲν μποροῦσαν νὰ κατανοήσουν τὰ σὲ ὑψηλὸ ρητορικό ὕφος κηρύγματά του. Ἐγραφε σ' ἓνα φίλο του στὴν πολιτισμένην πρωτεύουσα: “βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὧν ἐν Ἀθήναις”.⁴⁵ Οὕτε καὶ ὁ μεγαλύτερος λόγιος τοῦ 12ου αἰώνα, ὁ Εὐστάθιος, φαίνεται νὰ ἐνοιώσε εὐτυχής πρὶν ἐγκατέλειψε

42. Βλ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 190-96.

43. Βλ. Ἀ. Κομίνης, *Gregorio Pardos*, Ρώμη-Ἀθήνα, 1960. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 184-90.

44. Αὐτόθι, σ. 205. Γιά τὴν πνευματικὴ δραστηριότητά του στὴν ἐξορία βλ. G. Staatmüller, *Michael Choniates Metropolitane von Athen* (Orientalia Christiana, 32/2), Rome, 1934, σσ. 78-82.

45. Βλ. τὴν ἐκδόσιν τοῦ Σπ. Λάμπρου, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου. Τὰ σωζόμενα*, τόμ. Β', Ἀθήνα, 1880, ἐπ. κη', “τῷ Τεσσαρακονταπῆχει κῆρ Γεωργίῳ”, σ. 44.1. Βλ. καὶ S.G. Mercati, “Intorno alla elegia di Michele Acominato sulla decadenza della città di Atene”, *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου*, Ἀθήνα, 1935, σσ. 423-27. Βλ. ἐπίσης P. Speck, “Eine byzantinische Darstellung der antiken Stadt Athen”, *Ελληνικά* 28 (1975), 415-18.

τῇ διδακτικῇ του ἔδρα τῆς ρητορικῆς στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἀναδειχθεῖ μητροπολίτης Θεσσαλονίκης τὸ 1175. Ὁ Εὐστάθιος εἶναι γνωστὸς γιὰ τὸν ἐκτενέστερο σχολιασμὸ πού ἔχουμε ἀπὸ τὸ Βυζάντιο στὴν Ἰλιάδα καὶ τὴν Ὀδύσεια τοῦ Ὅμηρου. Σώζονται τὰ αὐτόγραφα χειρόγραφα τοῦ Εὐσταθίου καὶ παρόλο πὺν ἡ πρώτη ἐκδόστη τοῦ περασμένου αἰῶνα στηρίχθηκε σὲ ἀντίγραφα ἔχουμε τώρα μιὰν ὀριστικὴν πρόσφατη ἐκδόστη ἀπὸ τὰ ἴδια του τὰ χειρόγραφα (i.e. Laur, Plut. 59,2 καὶ 3). Τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στὸν Πίνδαρο καὶ τὸν Ἀριστοφάνη σώθηκαν μόνο ἀποσπασματικά.⁴⁶

Ἡ καταστροφὴ τοῦ 1204 καὶ ἡ διάσωσις τῶν κειμένων στὴν ἑξορία

Τὸ 1204 ἡ Κωνσταντινούπολη καταλήφθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους καὶ ὑπῆστη μία ἀνελέητη διαρπαγὴ. Οἱ βιβλιοθηκῆς της, ὅπου διατηροῦνταν γιὰ αἰῶνες τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα, λεηλατήθηκαν κατὰ τὴν ἄλωσις καὶ παραμελήθηκαν στὴ διάρκεια τῆς 57χρονης Λατινοκρα-

46. Γιὰ τὸν Εὐστάθιο βλ. L. Cohn, λῆμμα «Eustathios», *RE* VI,1 (1907), σπλ. 1452-1489. Ἐκδόστη τῶν σχολίων του στὸν Ὅμηρο ἀπὸ τὸν G. Stallbaum, 7 τόμοι. Leipzig, 1825-1830. Βλ. τώρα τὴ νέα ἐκδόστη τῶν σχολίων του στὴν Ἰλιάδα ἀπὸ τὸν M. van der Valk, *Eustathii archiepiscopi Thessalonicensis commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes*, vols. I-IV, Leiden, 1971-87. A. Kambylis, *Eustathius von Thessalonike, Prooimion zum Pindarkommentar, Einleitung, kritischer Text, Indices*, Göttingen, 1991. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σσ. 449-53, ὅπου καὶ ἀναφορὰ στίς ἐκδόσεις καὶ στὴν πρόσφατη βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 198-204.

τίας. Οἱ σύγχρονοι ἐρευνητὲς ἐντόπισαν κείμενα ποὺ ἦταν γνωστὰ τὸν 12ο αἰώνα καὶ ἔκτοτε ἔχουν χαθεῖ, ὅπως ἡ Ἐκάλη τοῦ Καλλιμάχου, ποὺ μνημονεύσαμε, ἐνῶ ὁ Εὐστάθιος, φαίνεται νὰ γνῶριζε περισσότερους Ἐπινίκους τοῦ Πινδάρου ἀπ' ὅ,τι ἐμεῖς σήμερα. Ὅρισμένα ἐπίσης ἀπὸ τὰ χαμένα σήμερα ἔργα ποὺ ἀναφέρει στὴ Βιβλιοθήκη τοῦ ὁ Φῶτιος πρέπει νὰ σώζονταν ὡς τὸ 1204.⁴⁷

Ἡ συνέχεια στὴν ἐκπαίδευση διατηρήθηκε χάρις στὶς προσπάθειες τῶν αὐτοκρατόρων τῆς ἐξορίας στὴ Νίκαια, τοῦ Ἰωάννη Ι' Βατάτζη καὶ τοῦ Θεοδώρου Β' Λάσκαρη. Ὁ λόγιος ποὺ ἐπωμίστηκε τὸ βαρὺ φορτίο γιὰ τὴν ἀναζήτησι καὶ συγκέντρωσι τῶν χειρογράφων ἦταν ὁ μοναχὸς Νικηφόρος Βλεμμύδης. Στὴν ἐξόριστη αὐτοκρατορία ἀνασυστήθηκαν σχολεῖα καὶ ἰδρύθηκαν βιβλιοθηκὲς στὶς κυριότερες πόλεις τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας. Ὁ ἴδιος ὁ Βλεμμύδης ἔγραψε ἐκτενεῖς Ἐπιτομὲς στὴ Λογικὴ καὶ στὴ Φυσικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἔτσι ἡ ἀπειλὴ γιὰ διακοπὴ τῆς συνέχειας στὸ χῶρο τῶν γραμμάτων ἀποσοβήθηκε.⁴⁸

Ἡ Παλαιολόγεια Ἀναγέννησις

Ὅταν οἱ Βυζαντινοὶ ἐπανῆλθαν στὴν πρωτεύουσά τους τὸ 1261 διαπνέονταν ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἐνθουσιασμό. Τότε “πρὸς

47. Πβλ. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σ. 218.

48. Αὐτόθι, σσ. 219-22. Ἐκτενὴ ἀναφορὰ στὴν ἐκπαίδευσι καὶ τὶς βιβλιοθηκὲς τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νίκαιας βλ. στὸν Constantinides, *Higher Education*, σσ. 5-27.

τὴν βασιλίδα πόλιν ὁθενδήποτε μετηνέχθησαν αἱ βιβλιοί”⁴⁹ καὶ ξανασυστήθηκαν βιβλιοθήκες καὶ ἀνώτερες σχολές. Ἐπικεφαλῆς τοῦ ἀνώτερου αὐτοκρατορικοῦ σχολείου, ποὺ ἐπανιδρύθηκε τὸ 1261, τέθηκε ὁ μέγας λογοθέτης Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ὁ ὁποῖος δίδαξε μὲ μεγάλη ἐπιτυχία στὴν πρωτεύουσα ρητορική, φιλοσοφία καὶ μαθηματικά.⁵⁰ Γύρω στὸ 1265 ἀνασυστήθηκε καὶ ἡ Πατριαρχικὴ Σχολὴ ὑπὸ τῇ διεύθυνσιν τοῦ Μαξίμου Ὀλοβώλου, τοῦ ὁποῖου καὶ σώζονται σχόλια στὰ Ἀναλυτικὰ Πρότερα τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ στὰ Τεχνοπαίγνια τοῦ Θεοκρίτου.⁵¹ Τὸ Βυζάντιο γνώρισε τὴν τελευταία, τὴν Παλαιολόγεια ἀναγέννησιν τῶν γραμμάτων.⁵² Μιὰ μεγάλη ὁμάδα λογίων καὶ δασκάλων προχώρησαν στὴν τελευταία ἀντιγραφὴ, μελέτη καὶ ἔκδοσιν τῶν ἀρχαίων κειμένων. Τὰ δίδαξαν καὶ τὰ σχολίασαν γιὰ τοὺς μαθητὲς τους. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα ἀνώτερα σχολεῖα λειτούργησαν στὴ Θεσσαλονίκῃ,⁵³ ὅπου ἄνθισαν τὰ ἐλληνικὰ γράμματα

49. *Maximi monachi Planudis, Epistulae*, ed. M. Treu, Breslau, 1890, ἐπ. 67, σσ. 83, 58-84, 113. ἰδ. σ. 83, 69-70.

50. Βλ. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 31-35.

51. *Αὐτόθι*, σσ. 52-59. C. Wendel “Die Technopägnien-Ausgabe des Rhetors Holobolos”, *BZ* 16 (1907), 460-67. M. Treu, “Manuel Holobolos”, *BZ* 5 (1896), 552-53.

52. Βλ. γενικὰ S. Runciman, *The Last Byzantine Renaissance*, Cambridge, 1970.

53. Βλ. O. Tafrali, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris, 1913, ἰδ. σσ. 149-69. D.M. Nicol, “Thessalonica as a Cultural Centre in the Fourteenth Century”. *Ἡ Θεσσαλονίκη μετὰ τὴν Ἀνατολὴν καὶ Δύσεως*, Πρακτικὰ Συμπόσια Τεσσαρακονταετηρίδος τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν (1980), Θεσσαλονίκη.

στό πρώτο μισό του 14ου αιώνα, στην Τραπεζούντα⁵⁴ και αργότερα και στο Μυστρᾶ.⁵⁵

Ὁ Μάξιμος Πλανούδης

Στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Ἀνδρονίκου Β' Παλαιολόγου οἱ λόγιοι τῆς πρωτεύουσας γνώρισαν μία πρωτοφανή προστά-
σία καὶ προήγαγαν τὴ σπουδὴ τῶν ἐλληνικῶν γραμμάτων
ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν κλάδων. Ἀνάμεσά τους ξεχωρίζει ὁ
Μάξιμος Πλανούδης (ca. 1255-1305), ποὺ δίδαξε σ' ἓνα μο-
ναστήρι στὴν πρωτεύουσα. Ὁ Πλανούδης ἀναζήτησε καὶ
ἐξέδωσε σπάνια ποιητικὰ ἔργα, ὅπως τὰ Διονυσιακὰ τοῦ Νόν-
νου καὶ τὸ Ἰλίου ἄλωσις τοῦ Τριφιδώρου, καὶ ἐτοίμασε μία
συλλογὴ ποιητικῶν κειμένων (Laur. Plut. 32,16). Ἐξέδω-
σε καὶ ἔγραψε σχόλια στὸν Πίνδαρο, τὸ *Ἔργα καὶ Ἡμέραι*
τοῦ Ἰσίδου, τὶς βυζαντινὲς τριάδες τοῦ Αἰσχύλου καὶ τοῦ
Σοφοκλῆ, καθὼς καὶ τὰ *Εἰδύλλια* τοῦ Θεοκρίτου. Ἀξία μνεί-
ας εἶναι καὶ ἡ ἔκδοσή του τοῦ Πλουτάρχου, (*Ἰθικά καὶ Βίοι*
Παράλληλοι), ποὺ μᾶς σώζονται τὰ αὐτόγραφα του (Am-

κη, 1982, σσ. 121-31. Β. Λαούρδας, *Ἡ κλασσικὴ φιλολογία εἰς τὴν Θεσσαλονίκην κατὰ τὸν δέκατον τέταρτον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη, 1960. Βλ. τώρα Κ.Ν. Κωνσταντι-
νίδης, "Οἱ ἀπαρχές τῆς πνευματικῆς ἀκμῆς στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα",
Δωδώνη, 21,1 (1992), 133-50.

54. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν γραμμάτων στὴν Τραπεζούντα βλ. Ἰ. Παπαδόπου-
λος, "Γρηγορίου Χιονιάδου τοῦ ἀστρονόμου ἐπιστολαί", *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς*
Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 1 (1927), 163-65. Runci-
man, *The Last Byzantine Renaissance*, ὁ.π., σσ. 52-53.

55. Γιὰ τὴν πνευματικὴ ἀκμὴ στὸν Μυστρᾶ κατὰ τὸν 15ο αἰῶνα βλ. Runciman,
The Last Byzantine Renaissance, ὁ.π., σσ. 77-79.

bros. Gr. C 126 inf. καὶ Paris. Gr. 1671).⁵⁶ Στὴν δεκαετία τοῦ 1290 τὰ τουρκικὰ φύλα εἶχαν λεηλατήσει ἄρκετὰ τὴν ὑπαιθρο χώρα τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἡ ὁποία προμήθευε μὲ περγαμηνὴ τοὺς λογίους τῆς πρωτεύουσας. Σώζεται ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Πλανούδη μὲ τὸν στρατηγὸ Ἀλέξιο Φιλανθρωπινὸ πού εἶχε μεγάλες ἐπιτυχίες στὴν περιοχὴ καὶ οἱ ἐπίμονες παρακλήσεις τοῦ βυζαντινοῦ λογίου γιὰ τὴν ἀποστολὴν δερμάτων ἀπὸ τὰ πρόβατα τῆς τουρκικῆς λείας γιὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πλουτάρχου. Ἀστείζόμενος μάλιστα ἔγραψε στὸν Φιλανθρωπινόν:⁵⁷

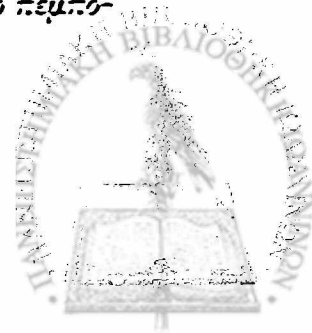
“μὲ κατέλαβε τόση ἀπληστία γιὰ τὰ λάφυρά σου, ὥστε ὄχι μόνον δέρματα προβάτων ἀλλὰ καὶ βαρβάρων θὰ θελα νὰ ἔλεπα νὰ καταφθάνουν ἐδῶ, ἂν δὲν ὑπῆρχε τὸ ἐμπόδιον τῆς φιλανθρωπίας σου”.

Στηριζόμενος στὴν Ἀνθολογία τοῦ Κεφαλᾶ, ὁ Πλανούδης ἐτοίμασε μία Ἀνθολογία ἐπιγραμμάτων, τὸ αὐτόγραφο χειρόγραφο τῆς ὁποίας σώζεται σήμερον στὴν Βενετία (Marc. Gr.

56. Γιὰ τὴ διδακτικὴ καὶ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Πλανούδη βλ. τὸ θεμελιώδες ἔργο τοῦ C. Wendel, «Planudes Maximus», *RE* 20.2, (1950), σπλ. 2202-2253. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 66-89. ὅπου καὶ ἀλλὰ διδμογραφία σχετικὴ μὲ τὰ χειρόγραφα καὶ τὰς ἐκδόσεις. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 230-41. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Β', σσ. 454-58.

57. *Maximi monachi Planudis, Epistulae*, ed. M. Treu. Breslau, 1890, ἐπ. 78, σ. 99.39-42:

«σὺ δέ μοι πέμψειν ὅσον οὕτω δορὰς ἐκ τῶν τῆς λείας προβάτων γράφεις· ὁ καὶ αὐτὸς οἶδα αἰτήσας, ἐμοὶ δὲ τοσαύτη περὶ τὰ σὰ λάφυρα ἐντέτηκεν ἀπληστία, ὥστ' οὐ μόνον προβάτων, ἀλλὰ καὶ βαρβάρων ἡθουλόμην δορὰς καὶ κεφαλὰς δεῦρο πεμπομένας ἰδεῖν. εἰ μὴ τὸ σὸν εἴργε φιάνθρωπον».

481), ὅπου ἐξοθέλισε μερικὰ ἐρωτικά καὶ ὀρισμένα ἄλλα ἐπιγράμματα, ἐνῶ προσέθεσε ἄλλα μεταγενέστερα καὶ ἄγνωστα ἀπὸ ἀλλοῦ.⁵⁸ Ἀλλὰ καὶ στίς θετικές ἐπιστῆμες εἶχε ἐπίδοση ὁ Πλανούδης, ἀφοῦ ἐξέδωσε τῇ Γεωγραφίᾳ τοῦ Πτολεμαίου, ὅπου καὶ ἀποκατέστησε τοὺς χάρτες πού φαίνεται ὅτι εἶχαν χαθεῖ.⁵⁹ Ἐτοίμασε ἓνα ἔργο γιὰ τῇ μουσική, ὅπου συγκέντρωσε προγενέστερα ἔργα. Δάνεισε ὅμως τὸ σύγγραμμά του σὲ κάποιον μοναχὸ στῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ παρὰ τὴν προσπάθειές του δὲν κατάφερε ποτὲ νὰ τὸ πάρει πίσω.⁶⁰ Στὴν ἀστρονομία ἐξέδωσε τὴν Κυκλικὴν θεωρίαν μετεώρων τοῦ Κλεομήδου καὶ τὰ Φαινόμενα τοῦ Ἀράτου καὶ δὲν ἀπέφυγε τὸν πειρασμὸ νὰ ἀντικαταστήσει μερικοὺς στίχους τοῦ ἔργου αὐτοῦ (i.e. 481-496, 501-524).⁶¹ Ἐξέδωσε ἐπίσης τὰ δύο πρῶτα βιβλία τῆς ἀριθμητικῆς τοῦ Διοφάντου καὶ ἔγραψε ἓνα ἔργο γιὰ τὰ μαθηματικὰ τῶν Ἰνδῶν.⁶² Ὁ Πλανούδης τέλος ἀποτελεῖ ἓναν

58. Βλ. τὴν πρόσφατη περιγραφή τοῦ χειρογράφου ἀπὸ τὸν A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, I-II, Urbana-Chicago-London, 1972, I, σσ. 90-96 καὶ II, πίν. 71-74 καὶ 231c.

59. Βλ. A. Diller, "The Oldest Manuscripts of Ptolemaic Maps", *TAPA* 71 (1940), 62-67, πού ὑποστηρίζει ὅτι τὸ πρωταρχικὸ χειρόγραφο τοῦ Πλανούδου ἦταν ὁ κώδικας Seracliensis 57.

60. Constantinides, *Higher Education*, σσ. 77-78, ὅπου καὶ οἱ σχετικές ἀναφορές στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Πλανούδου.

61. Βλ. I. Cunningham, "Greek Manuscripts in the National Library of Scotland", *Scriptorium* 24 (1970), 367 κ.ε. J. Martin, *Histoire du texte des phénomènes d'Araatos*, Paris, 1956, σσ. 295-99 καὶ 247-55.

62. Ἐκδ. P. Tannery, *Diophanti Alexandrini, Opera Omnia*, τόμ. II, Leip-

ἀπὸ τοὺς λίγους βυζαντινοὺς λογίους πού ἔμαθαν πολὺ καλὰ τὴ λατινικὴ γλῶσσα καὶ μετέφρασε στὰ ἑλληνικὰ ἔργα τοῦ Κάτωνος, τοῦ Βοηθίου καὶ ἄλλων.⁶³

Ὁ Πλανούδης εἶχε μαθητὲς καὶ μιμητὲς, ὅπως τὸν Μανουήλ Μοσχόπουλο στὴν πρωτεύουσα καὶ τὸν Δημήτριο Τρικλίνιο στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ Τρικλίνιος ὑπῆρξε ἓνας ἀκαταπόνητος ἐκδότης φιλολογικῶν κειμένων καὶ γνώριζε πολὺ καλὰ τὰ ἀρχαῖα ποιητικὰ μέτρα. Ἀναζήτησε πολλὰ χειρόγραφα γιὰ τὶς σχολιασμένες ἐκδόσεις του καὶ βρῆκε ἑπτὰ ἐπιπλέον ἔργα τοῦ Εὐριπίδη πού μᾶς σώζονται μόνο χάρις στὸ χειρόγραφό του.⁶⁴

Οἱ Βυζαντινοὶ γίνονται δάσκαλοι τῶν Ἰταλῶν ἀνθρωπιστῶν

Οἱ Βυζαντινοὶ λόγιοι συνέχισαν ὥς τὴν ὕστατη ὥρα νὰ μελετοῦν, νὰ ἀντιγράφουν καὶ νὰ διαφυλάσσουν μὲ πάθος τὰ

zig, 1895, σσ. 125-255. Βλ. τὴν ἔκδοσι C.I. Gerhart, *Das Rechenbuch des Maximos Planudes*, Halle, 1865, σσ. 29-47. *Maximi monachi Planudis, Epistulae*, ὁ.π., ἐπ. 46, σσ. 65-66, 36-44.

63. Wendel, *RE* 20,2 (1950), στῆλ. 2241-44. Constantinides, *Higher Education*, ὁ.π., σσ. 81-82. W. O. Schmitt, "Lateinische Literatur in Byzanz. Die Übersetzungen des Maximos Planudes und die moderne Forschung", *JÖBG* 17 (1968), 127-147.

64. Γιὰ τὴν ἀντιγραφικὴ καὶ ἐκδοτικὴ δραστηριότητα τοῦ Δημητρίου Τρικλινίου βλ. γενικὰ A. Turyn, *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, Urbana-Chicago-London, 1972, I, σσ. 123-26, 141, 185, 209, 224, 260 καὶ II, πίν. 96-99, 237d, 237e. A. Turyn, "Demetrius Triclinius and the Planudean Anthology", *EEBS* 39-40 (1972-73), 403-450. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σσ. 249-56.

ἀρχαῖα ἑλληνικὰ κείμενα ἀκόμη κι ὅταν ἡ ἄλλοτε πανίσχυρη αὐτοκρατορία τους κατῆντησε νὰ ἀπαρτίζεται μόνο ἀπὸ τὴν ὀλιγάνθρωπη πιά πρωτεύουσά τους καὶ τὸν Μυστρᾶ. Ὡστε ἓνας σύγχρονος μελετητὴς νὰ διατυπώσῃ γιὰ τὴν περίπτωσι τὴ βυζαντινὴ παροιμία: “ὁ κόσμος ἐποντίζετο καὶ ἡ κυρὰ ἐστολίζετο”. Τὸν τελευταῖο ὅμως αἰῶνα ζωῆς τῆς αὐτοκρατορίας ἡ Ἰταλικὴ Ἀναγέννησις εἶχε προχωρήσει τόσο, ὥστε Ἰταλοὶ ἄστοι νὰ καταληφθοῦν ἀπὸ ὑπέρμετρο ζῆλο γιὰ τὴν ἐκμάθησι τῆς ἑλληνικῆς καὶ τὴ μελέτῃ τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν κειμένων στὸ πρωτότυπο. Στὴν μύησι αὐτὴ βοήθησαν καὶ Ἕλληνες δάσκαλοι ποὺ δίδαξαν στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ ἐξῆς, ὅπως ὁ Βαρλαάμ Καλαβρός, ποὺ προσέφερε μαθήματα ἑλληνικῶν στὸν Πιτράρχη, καὶ ὁ Λεόντιος Πιλάτος.⁶⁵ Μισὸ αἰῶνα ἀργότερα θὰ ἐνθουσιάσῃ τὴν Ἰταλία ἓνας διακεκριμένος ἐκπρόσωπος τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β΄, ὁ Μανουὴλ Χρυσολωρᾶς, ποὺ δίδαξε στὴν Φλωρεντία καὶ τὸ Μιλάνο. Τὸ ἐγχειρίδιό του Ἐρωτήματα ἔγινε βασικὸ βοήθημα τῶν ἀνθρωπιστῶν τῆς Ἰταλίας.⁶⁶ Ἐνας ἐνθουσιώδης μαθητὴς του, ὁ Guarino ἀπὸ τὴ Βερόνα, θὰ τὸν ἀκολουθήσῃ στὴν Κωνσταντινούπολι

65. Βλ. γενικὰ K.M. Setton, “The Byzantine Background to the Italian Renaissance”. *Proceedings of the American Philosophical Society* 100, no. 1 (1956), 1-76. A. Pertusi, *Leontio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Venice-Rome, 1964.

66. G. Camelli, *Manuele Crisolora*, Firenze, 1941. D. M. Nicol, *Byzantium and Venice*, Cambridge, 1988, σσ. 418-19. N.G. Wilson, *From Byzantium to Italy: Greek Studies in the Italian Renaissance*, London, 1992, σσ. 8-12.

(1403-1408).⁶⁷ Λίγο αργότερα ὁ Francesco Filelfo θὰ ἔλθει στὴν Κωνσταντινούπολη, “τὸ μέγα σχολεῖον τῆς οἰκουμένης”, γιὰ νὰ μαθητεύσει στοὺς ἐκεῖ δασκάλους. Θὰ νυμφευτεῖ μιὰ κωνσταντινουπολίτισσα ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Χρυσολωρᾶ καὶ θὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἰταλία συναποκομίζοντας πολλὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα.⁶⁸ Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ Σικελὸς οὐμανιστὴς Giovanni Aurispa πραγματοποίησε ταξίδια στὴν Ἑλλάδα καὶ συγκέντρωσε πάνω ἀπὸ 200 ἑλληνικὰ χειρόγραφα μὲ κοσμικὸ περιεχόμενο.⁶⁹ Μεγάλῃ ὅμως ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Βησσαρίωνος, ὁ ὁποῖος μετὰ τὴν “Ἑνωσι τῶν Ἐκκλησιῶν” στὴ Φλωρεντία, τὸ 1439, κατέφυγε στὴν Δύση, ὅπου καὶ ἔγινε καρδινάλιος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ λόγιος Βησσαρίων συγκέντρωσε μία μεγάλη συλλογὴ ἑλληνικῶν χειρογράφων τὴν ὁποία καὶ κληροδότησε στὴ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Μάρκου λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν θάνατό του. Τὰ χειρόγραφα τοῦ Βησσαρίωνος ἀποτελέσαν τὸν κύριον πυρῆνα ἑλληνικῶν χειρογράφων τῆς Μαρκιανῆς βιβλιοθήκης τῆς Βενετίας.⁷⁰ Ἔτσι ἡ Ἰταλία ὠρίμασε γιὰ νὰ παραλάβει τὴ σκυτάλη μελέτης καὶ διάσωσης τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος.

67. *Αὐτόθι*, σσ. 12 καὶ 41-47.

68. Βλ. E. Legrand, *Cent-dix lettres grecques de François Filelfo*, Paris, 1892. Wilson, *From Byzantium to Italy*, ὁ.π., σσ. 48-53.

69. *Αὐτόθι*, σσ. 25-26.

70. L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, 3 τόμ., Paderborn, 1924-42. Γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ βλ. L. Labowsky, *Bessarion's Library and the Biblioteca Marciana: Six Early Inventories*, Roma, 1979.

Ἡ ἄλωσις τῆς Πόλεως τὸν Μάιο τοῦ 1453 σήμανε τὸ πολιτικὸ τέλος τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Παράλληλα ὅμως δῆλωνε καὶ τὴν πολιτισμικὴ διακοπὴ μιᾶς ὑπερχυλιε- τοῦς πνευματικῆς παράδοσης, γεγονὸς ποὺ εἶχε τὶς πρὶν ὁδυ- νηρὲς ἐπιπτώσεις στοὺς ὑπόδοιμους Ἑλλήνες. Οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἀλώσεως θρηνοῦν γιὰ τὴν ἀπώλεια τῶν βιβλίων. Νὰ πῶς καταγράφει τὸ γεγονὸς αὐτὸ ὁ Δούκας:⁷¹

“τὰς δὲ βίβλους ἀπάσας, ὑπὲρ ἀριθμὸν ὑπερβαινούσας, ταῖς ἀμάξαις φορτηγώσαντες ἀπανταχοῦ ἐν ἀνατολῇ καὶ δύσει διέ- σπειραν δι’ ἐνὸς νομίσματος δέκα βιβλίοι ἐπιπράσκοντο, Ἀριστο- τελικοί, Πλατωνικοί, θεολογικοὶ καὶ ἄλλο πᾶν εἶδος βιβλίου”.

Ὑποστηρίζεται, ὥστόσο, ὅτι ἡ ὀριστικὴ ἀπώλεια κειμέ- νων εἶναι μικρότερη τὸ 1453 ἀπ’ ὅτι τὸ 1204. Ἡ μόνη κατα- γραμμένη ἀπώλεια εἶναι τὸ πλῆρες κείμενο τῆς Παγκόσμιας ἱστορίας τοῦ Διοδώρου Σικελιώτη, ποὺ σήμερα μᾶς σώζεται μόνο ἀποσπασματικά.⁷²

Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο βιβλίον

Εἶναι ἴσως ἀγαθὴ συγκυρία ἡ ἀνακάλυψη τῆς τυπογρα-

71. Δούκας (ἔκδ. Niebuhr, CSHB), σ. 312. Βλ. καὶ Κριτόδουλος (ἔκδ. Rein- sch, CFHB), I, 62, 3, σ. 73, 6-10:

«βιβλίοι τε ἱεραὶ καὶ θεῖαι, ἀλλὰ δὴ καὶ τῶν ἔξω μαθημάτων καὶ φιλοσόφων αἱ πλεῖσται, αἱ μὲν πυρὶ παρεδίδοντο, αἱ δὲ ἀτίμως κατεπαύοντο, αἱ πλείους δὲ αὐτῶν οὐ πρὸς ἀπόδοσιν μᾶλλον ἢ ὕβριν ὄνο ἢ τριῶν νομισμάτων, ἔστι δ’ ὅτε καὶ ὁβολῶν ἀπεδίδοντο».

72. Wilson, *Scholars of Byzantium*, σ. 218. Reylolds-Wilson, Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι, σσ. 92, 285-86.

φίας άμέσως μετά την άλωση τής Κωνσταντινουπόλεως από τους Τούρκους. Σύντομα στή Βενετία καί σέ άλλες πόλεις τής Ίταλίας καί αργότερα καί στή Γαλλία καί τήν κεντρική Εύρώπη θά αρχίσει ή έκτύπωση τών έλληνικών κειμένων μέ επιμελητές πολλές φορές έλληνες πρόσφυγες που κατέφυγαν στή Δύση.⁷³ Στή Βενετία ειδικά ή δραστηριότητα του ούμανιστῆ Ἄλδου Μανούτιου καί τών Κρητῶν Ζαχαρία Καλλιέργη καί κυρίως του Μάρκου Μουσούρου θά δώσουν μεγάλη ώθηση στήν έκδοση τών έλληνικῶν κειμένων. Στο τυπογραφείο του Ἄλδου θά τυπωθοῦν στο διάστημα 1495 μέχρι τον θάνατό του το 1515 μία μεγάλη σειρά κλασικῶν κειμένων.⁷⁴ Ὡστόσο ή διαδικασία φιλολογικῆς έκδοσης τών έλληνικῶν κειμένων θά εἶναι μακρά καί θά συνδυαστεῖ μέ αποστολές στήν Ἀνατολή για ἐξεύρεση χειρογράφων αρχαίων συγγραφέων.⁷⁵ Ἐτσι σταδιακά οἱ βιβλιοθηκες του βυζαντινοῦ κόσμου

73. R. Proctor, *The Printing of Greek in the Fifteenth Century*, Oxford, 1900. Βλ. καί Αἰξ. Κουμαρινού - Α. Δρούλια - Ε. Layton, *Τό Ἑλληνικό Βιβλίο 1176-1830*, Ἀθήνα, 1986. Μ. Manousakas & Κ. Staikos, *The Publishing Activity of the Greeks during the Italian Renaissance (1469-1523)*, Athens, 1987. Βλ. τώρα J. Irigoin, *Les debuts de la typographie Grecque*, Paris - Athens, 1992.

74. Για τήν έκδοτική δραστηριότητα του Ἄλδου Μανούτιου βλ. D. Harlfinger-M. Sicherl, *Griechische Handschriften und Aldinen*, Wolfenbüttel, 1978. Βλ. τώρα N. Barker, *Aldus Manutius and the Development of Greek Script & Type in the Fifteenth Century*, Sandy Hook, Connecticut, 1985, ὅπου καί δείγματα τῶν ἐκδόσεων του Ἄλδου. Για τή δραστηριότητα του Ζαχαρία Καλλιέργη βλ. αὐτόθι, σσ. 65-75. Βλ. επίσης L. V. Gerulaitis, *Printing and Publishing in Fifteenth-Century Venice*, Chicago-London, 1976.

75. Για τίς γαλιμακές αποστολές στήν Ἀνατολή για ἐξεύρεση χειρογράφων κατὰ τόν 17ο καί 18ο αἰῶνες, ἀλλά καί αργότερα βλ. τὸ μοναδικό ἔργο του H. Omont,

ἀπογυμνώθηκαν ἀπὸ τοὺς θησαυροὺς τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας καὶ μόνο λίγα κοσμικὰ χειρόγραφα παρέμειναν στὶς σημαντικότερες Ὀρθόδοξες μοναστηριακὲς συλλογές.

* * *

Μακρὺς, λοιπόν, ἦταν ὁ δρόμος καὶ πολλὲς φορὲς δύσβατη ἡ διαδρομὴ τῶν γραπτῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν κειμένων καὶ ἀποφασιστικὴ ἡ συμβολὴ τῶν βυζαντινῶν λογίων, οἱ ὅποιοι γιὰ χίλια χρόνια κράτησαν στὰ χερίά τους μὲ εὐλάβεια καὶ σεβασμὸ μία μεγάλη καὶ ἐπιλεκτὴ ποικιλία ἔργων τῆς ποίησης καὶ τῆς πεζογραφίας. Τὰ ἀντέγραφαν καὶ τὰ δίδασκαν στὰ σχολεῖα, τὰ συζητοῦσαν σὲ πνευματικὲς συντροφιές καὶ τὰ μιμοῦνταν στὰ γραπτὰ τους ἔργα καὶ τὰ παρέδιδαν ἡ κάθε γενιὰ στὴν ἐπόμενη, μέχρι ποὺ ἔφτασαν στὴν καλόδεχτη πόρτα τοῦ ἀναγεννησιακοῦ τυπογραφείου τὸν 15ο αἰώνα. Ἕνας ἱστορικὸς κύκλος καὶ μία ἱερὴ ἀποστολὴ εἶχε ἔτσι ὀλοκληρωθεῖ. Συγχρόνως διαφυλάκτηκε ἡ πολιτισμικὴ συνέχεια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Σήμερα τὰ κείμενα αὐτὰ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς γραμματείας ἔχουν διαδοθεῖ σ' ὀλόκληρο τὸν κόσμος καὶ σ' ὅλες σχεδὸν τὶς γλῶσσες, ἔγιναν παγκόσμια, καὶ θὰ ἀποτελοῦν “κτῆμα ἐς αἰὶ” τῆς ἀνθρωπότητας.

Missions archéologiques françaises en Orient aux XVIIe et XVIIIe siècles, 2 τόμοι μὲ συνεχὴ σελιδαρίθμηση, Paris, 1902. Βλ. ἐπίσης H. Omont, “Minoïde Mynas et ses missions en Orient (1840-1855)”, *Mémoires de l'Institut National de France, Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 40 (1916), 337-421.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΑ

Ι. ΕΡΕΥΗΤΗΡΙΟ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ

BATIKANO

Biblioteca Apostolica Vaticana

Vat. Gr. 1: 24, 35

Vat. Gr. 124: 34

Vat. Gr. 1594: 24

Vat. Urb. Gr. 35: 32

Vat. Urb. Gr. 140: 2

ΠΑΡΙΣΙ

Bibliothèque Nationale

Paris. Gr. 494: 22

Paris. Gr. 1671: 45

Paris. Gr. 2935: 34

Suppl. Gr. 384: 34

Suppl. Gr. 388: 34

Coislin 269: 22, 22 (20)

BENETIA

Biblioteca Nazionale di San Marco

Marc. Gr. 450: 27

Marc. Gr. 451: 27

Marc. Gr. 481: 45

ΠΕΤΡΟΥΠΟΛΗ

Δημόσια Έθνική Βιβλιοθήκη

Leninopol. Gr. 219: 22

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Βιβλιοθήκη Σερραίου

Seracliensis, 57: 46 (59)

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ

Biblioteca Medicea Laurenziana

Laur. Plut. 32,16: 44

Laur. Plut. 59,2: 41

Laur. Plut. 59,3: 41

Laur. Plut. 59,9: 35

ΜΙΛΑΝΟ

Biblioteca Ambrosiana

Gr. C 126 inf.: 45

ΧΑΪΔΕΛΒΕΡΓΗ

Universitätsbibliothek

Heidelberg 23: 34

ΟΞΦΟΡΔΗ

Bodleian Library

D'Orville 301: 31

Clarke 39: 31

* Οι αριθμοί παρατίθενται στις σελίδες όταν όμως είναι εντός παρενθέσεως αναφέρονται στις σημειώσεις.

2. ΓΕΝΙΚΟ ΕΓΡΕΤΗΡΙΟ

- Ἀγαθίας, 17 (13)
 Αἰσχύλος, 44
 Ἀθήνα, 13, 16-18, 40
 Ἀθηνᾶ, Θεά, 40
 Ἀθηνᾶς, 32
 Ἀθηνῶτισσα, Παναγία, 40
 Αἴγυπτος, 20
 Αἰῶνας Ἀριστείδης, 32
 Ἀκροπολίτης, Γεώργιος, μέγας λο-
 γοθέτης, 43
 Ἀλεξάνδρεια, 8-9, Βιβλιοθήκη, 9, 18,
 Μουσείο, 9, 10 (3), 18
 Ἀλεξάνδρος, ὁ Μέγας, 8
 Ἀλεξάνδρος, μητροπολίτης Νικαίας,
 33
 Ἀντιγέννηση, Ἰσακική, 48
 Ἀντιγέννηση, "Παλαιολόγεια", 43
 Ἀνδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, 44
 Ἄνδρος, νῆσος, 24
 Ἀντιόχεια, 9, 12-13
 Ἀπολλώνιος ὁ Περγᾶιος, 24
 Ἀραβες, 17, 20, 27
 Ἄρατος, 14, Φαινόμενα, 46
 Ἀρέθας, 31-32, 32 (29), 35
 Ἀριστόξενος, 14
 Ἀριστοτέλης, 38, 42, Ἀναλυτικά
 Πρότερα, 43, Κατηγορίαι, 31
 Ἀριστοφάνης, 14, σχόλια, 40-41
 ἀρχέτυπον, τό, 23, 27
 ἀττική διάλεκτος, 11, 16
 ἀττικισμός, 11 (4)
 Ἀρθίνος, Προγυμνάσματα, 15
 Ἀῤῥυστος, Ὁκταδικνός, 11
 Ἀρρετή, 9
 Βάρδας, καίσαρ, 24
 Βασιλᾶμ Καλαβρός, 48
 Βασίλειος Α΄, 30
 Βασίλειος, ὁ Μέγας, 13-14, 14 (7)
 Βενετία, 27, 51, Μαρκιανή Βιβλιοθή-
 κη, 27, 49, Δημοκρατία Ἀγίου
 Μάρκου, 49
 Βερίνα, 48
 Βησσαρίων, καρδινάλιος, 49
 βιβλιογραφικὸ ἐργαστήριον, 22
 βιβλιογραφικὸ σημείωμα, 31
 βίβλος, 50, 50 (71)
 Βλεμμύδης, Νικηφόρος, 42
 Βούθιος, 47
 Βούλγαροι, 26
 Βυζάντιο, 15, 20, 24, 29, 34, 37,
 38, 43
 Γάζα, 9

Γαλλία, 51

Γεμιστός Πλάθων, Γεώργιος, 37.

Νόμοι, 37

γραμματική, 15, 24

γραμματικός, 11

γραφή, κεφαλογράμματι, 29, 5λ. και

γραφή, μεγαλογράμματι

γραφή, μεγαλογράμματι, 21

γραφή, μικρογράμματι, 21-23, 25
(23), 29

Γρηγόριος, Νικηφόρος, 37

Γρηγόριος ἀσκητής, καθηγητής ἀ-
στρονομίας, 33

Γρηγόριος Ναζιανζηνός, 13

Γρηγόριος, ὑποδιάκονος, (γραφέας),
32

Δημοσθένης, 34

διγλωσσία, 11

Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, Παγκόσμια
ἱστορία, 50

Διονύσιος Θράξ, Τέχνη γραμματική,
15

Διόφαντος, 14, Ἀριθμητική, 46

διφθέρα, 19 (15)

Δίων ὁ Χρυσόστομος, 32

Δούκας, (ιστορικός), 50

Ἐγκύκλιος παιδεία, 27

ἐγκυκλοπαιδικὰ ἔργα, 30, 33

Ἑλλην, 17

ἐλληνοστική ἑκδοχή, 8, 8 (2)

Ἐπίκτητος, 32

Ἐρμολένης, Προρρηνίσματα, 15,

Τέχνη ῥητορική, 15, σχόλια, 40

Εὐκλείδης, 14, 24, 31

Εὐμένης Β' Περγάμου, 19 (15)

Εὐριπίδης, 47

Εὐρώπη, 51

Εὐστάθιος, μητροπολίτης Θεσσαλο-
νίκης, 40-42

Εὐστράτιος, μητροπολίτης Νικαίας,
38

Ζάχουδας, μονή, 26

Ἡρόδοτος, 19 (15)

Ἡσύδιος, 14, Ἔργα καὶ Ἡμέραι,
44, σχόλια, 39

Θέοργος, 34

Θεοδύγος, καθηγητής στή Σχολή
τῆς Μαγναύρας, 24

Θεοδύσιος Β', 16, Θεοδωτ. Κώδικας,
16 (10)

Θεοδύσιος, γραμματικός, Κανόνες,
15

Θεόδωρος Β' Λάσκαρης, 42

Θεόδωρος, καθηγητής στή Σχολή
τῆς Μαγναύρας, 24

Θεόκριτος, Εἰδύλλια, 44, Ταγνοπαί-
γμα, 43

Θεσσαλονίκη, 43, 47

Θέων ὁ Ἀλεξανδρεὺς, 24

Θουκυδίδης, 32

Ἰαλία, 37, 48-49, 51

Ἰαλός, Ἰωάννης, 36-38

Ἰουλιανός, 12, 13 (5), 16, 32

Ἰουστινιανός, 17, Ἰουστ. Κώδικας,
16 (10), 17 (13)

- Ἰωάννης Ι' Βασιλεύς. 42
 Ἰωάννης. (καλλιεργής). 31
 Ἰωάννης Χρυσόστομος. 13. Ἀνδριά-
 ντες. 13 (5)
 Καισάρεια Καππαδοκίας. 13, 31
 Καισάρεια. Παλαιστίνης. 9
 Καλλιέργης. Ζαχαρίας. 51
 Καλλίμαχος. Ἐκάλη. 40, 42
 Κάτων. 47
 Κεφαλαῖς. Κωνσταντίνος. Ἀνθολογία.
 34, 45
 Κίνα. 20
 Κλεομένης. Κυκλική θεωρία μετεώ-
 ρων. 46
 Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς. 13 (5)
 'κοινή' διάλεκτος. 11. βλ. καὶ ἐλληνι-
 στική 'κοινή'
 Κομητᾶς. γραμματικὸς. καθηγητὴς
 τῆς Σχολῆς τῆς Μπηνάρης. 24-
 25, 25 (23)
 Κομνηνὴ. Ἄνω. 38
 Κριτόβουλος. Μιχαήλ. (ιστορικός).
 50 (71)
 κῶδιξ. 19 (15), 20
 Κωνσταντίνος, ὁ Μέγας. 12
 Κωνσταντίνος Ζ'. ὁ Πορφυρογέννη-
 τος. 30, 33-34
 Κωνσταντίνος Θ'. Μονομάχος. 35
 Κωνσταντίνος. πρωτοσπαθάριος, κα-
 θηγητὴς φιλοσοφίας. 33
 Κωνσταντίνος Β'. 16
 Κωνσταντινούπολη. 16-18, 21-23,
 25, 31, 35-38, 41, 48-51
 Λεξικά Seguriana. 32
 Λέων Μαθηματικὸς ἡ Φύσις. 24.
 25 (22), 35
 Λέων ΣΤ'. ὁ Σοφὴς. 26, 30
 Λουκιανὸς. 32
 Μπηνάρης. Σχολή. 24, 24 (22)
 Μάλας. 17 (13)
 Μανιχ. Β' Παλαιολόγος. 48
 Μανούτιος. Ἄλδος. 51
 Μάρκος Αὐρέλιος. 32
 Μάρτυ, Θάλασσα. 8
 Μαρτύριος. Ἰωάννης. 35, 36 (35)
 Μένανδρος. 15
 Μέση Ἀνατολή. 9
 Μεσόγειος. 9
 μεταχαρακτηρισμός. 23
 Μικρὰ Ἀσία. 9, 45
 Μιλάνο. 48
 μίμησις. 11, 16
 Μιχαήλ Ἐφέσιος. 38
 Μοσχόπουλος. Μανουήλ. 47
 Μουσουῆρος. Μάρκος. 51
 Μυστράς. 37, 44, 48
 Νεῖλος. ποταμός. 18
 Νεοπλατωνικὴ Σχολή. 16
 Νικηφόρος. πατρίκιος, καθηγητὴς γε-
 ωμετρίας. 33
 Νικόλαος Α'. πάπας. 29
 Νικόλαος Στουδίτης. (γραφέας). 21-
 22, 22 (20)
 'Νομικὴ Σχολή'. 35
 Νόννος. Διονυσιακά. 44

- Ξιφιλίνος, Ἰωάννης, νομοφύλαξ, 35
- Ὀλόβωλος, Μάξιμος, διευθυντῆς
Πατριαρχικῆς Σχολῆς, 43
- Ὁμηρος, 14, 25, 32, Πιάδα, 41,
Ὀδύσσεια, 41, σχόλια, 39
- ὁμιλοὶ, πνευματικοί, 29-30, 52
- Παλατινὴ Ἀνθολογία, 24-25, 34
- Πανδιδακτήριον, 16
- πάπυρος, 18-20, 23, κύλινδρος πα-
πύρου, 18
- Πάρδος, Γρηγόριος, ἐπίσκοπος Κο-
ρίνθου, 40
- Παρθενώνας, 40
- Πάτρις, 31
- Πάτρις, 31
- Πατριαρχικὴ Σχολή, 38-39, 41, 43
- Παῦλος, Ἀπόστολος, 11
- Παυσανίας, 32
- περγαμηνή, 19, 19 (15), 20, 31-32,
45
- Πέργαμος, 9, βασίλειον, 19, Βιβλιο-
θήκη, 19 (15)
- Πετράρχης, 48
- Πλάτων, Λεόντιος, 48
- Πίνδαρος, 14, 41, Ἐπίνικοι, 42,
σχόλια, 41
- Πλανούδης, Μάξιμος, 44-47, Ἀνθο-
λογία, 34, 45
- Πλάτων, 31, 35-36, 36 (35), 37-
38
- Πλούταρχος, 36, 36 (35), 44-45,
Ἠθικά, 44, Βίοι παράλληλοι, 44
- Πολύβιος, 34
- Πρόδρομος, Θεόδωρος, 39
- Πτολεμαῖοι, 19
- Πτολεμαῖος Β' ὁ Φιλάδελφος, 9, 18
- Πτολεμαῖος ὁ Ἐπιφανής, 19 (15)
- Πτολεμαῖος, Γεωγραφία 46
- Ρητορική, 9, 15, 16, 35, 41, 43
- ῥωμαῖος, 17
- Ῥώμη, 10
- Σαπφώ, 15
- Σινᾶ, ὄρος, 22
- Σούδα, 34
- Σοφοκλῆς, 44, Οἰδίπους Τύρραννος, 2
- Στέφανος ἱερέας, (γραφέας), 31
- Στουδίου, μονή, 21-22
- Συνοδικὸ Ὁρθοδοξίας, 37
- Σύνεδρος, Οἰκουμενικὴ Νικαίας, 12
- Φλωρεντίας, 38
- Ταράσιος, ἀδελφὸς τοῦ Φωτίου, 27
- τετραευαγγέλιον, 21
- Τζέτζης, Ἰωάννης, 39
- Τούρκοι, 51
- Τραπεζούντα, 44
- Τρικλίνιος, Δημήτριος, 47
- Τριφιόδωρος, Ἰλίου ἄλωσις, 44
- Ἵπατος τῶν φιλοσόφων, 35
- Φιλανθρωπηνός, Ἀλέξιος, 45
- Φιλοσοφικὴ Σχολή, 17-18, 36
- Φλωρεντία, 38, 48-49, Ἑνωστὴ
Ἐκκλησιῶν, 49
- Φώτιος, 25-31, Λεξικό, 26, Βιβλιο-
θήκη, 26-29, 42, Ἀμφιλοχία, 30

Χαρτί, 20

Χοιροβοσκός. Γεώργιος. 15

Χρυσοδαφής. Μανουήλ. 48. Έρω-
τήματα. 48

Χωριάτης. Μεγαίλ. μητροπολίτης
Ἀθηνῶν. 40

Ψελλός. Μεγαίλ. ὑπατος τῶν φιλο-
σόφων 35-36

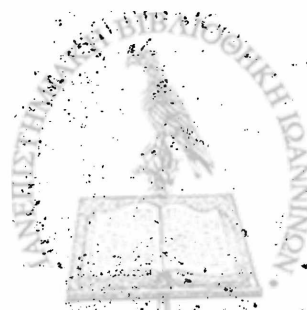
Ψαγγένης. 13 (5)

Aurispa, Giovanni, 49

Filoso, Francesco, 49

Guarino, 48

Uspenskij, (Porfyrij), 22

**Ο ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ
ΚΩΣΤΑ Ν. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ
Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ
ΣΤΗ ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ
ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1995
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ Γ. ΔΟΥΒΑΛΗ - Ε. ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ
28ης ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 41, ΙΩΑΝΝΙΝΑ (ΤΗΛ. (0651)-20544)
ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΜΕ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ**

